

LITERATURA POLITYCZNA W SIEDEMNASTOWIECZNYCH KSIĘGOZBIORACH SZLACHTY KORONNEJ W ŚWIETLE PRODUKCJI WYDAWNICZEJ KRAJOWYCH OFICYN DRUKARSKICH Z LAT 1501-1732

Inwentarze księgozbiorów prywatnych stanowią ważne źródło do badań czytelnictwa pojmowanego jako proces recepcji spisanego dorobku kultury przez kręgi publiczności czytającej. Pojawia się tutaj problem rekonstrukcji repertuaru wydawniczego jako jednego z głównych czynników – obok sieci księgarskiej, zbiorów bibliotek instytucjonalnych i prywatnych – wpływających na dostępny w danym czasie i miejscu zasób piśmiennictwa. Kwestia podaży książek jest o tyle istotna, że „wszelkie wybory lekturowe są dokonywane tylko wśród fizycznie osiągalnych pozycji i tylko w tym kontekście mogą być rozważane”. Owe wybory najdobitniej dokumentują właśnie inwentarze księgozbiorów prywatnych¹.

Dane dotyczące repertuaru wydawniczego oraz zespół inwentarzy traktowanych jako źródła masowe, pozwalają na przeprowadzenie badań kwantytatywnych, dzięki którym można określić stopień i rodzaj zależności zachodzących między repertuarem wydawniczym a strukturą ilościowo-tematyczną księgozbiorów. Opierając się na analizie statystycznej oraz treściowej danych, można także podjąć próbę określenia kanonów lekturowych charakterystycznych dla danej epoki oraz preferencji indywidualnych czytelników.

Z zagadnieniami repertuaru wydawniczego (a raczej podaży książek) i analizy zawartości księgozbiorów wiąże się kwestia funkcji literatury omawianego typu.

Niniejszy artykuł oparty na danych zawartych w maszynopisie pracy magisterskiej *Rola i funkcje książki polityczno-prawnej w środowisku szlachty koronnej w latach 1587-1732*² – stanowi próbę opracowania wyżej wymienionych problemów w odniesieniu do literatury politycznej i jej miejsca w siedemnastowiecznych księgozbiorach szlacheckich. Badaniami objęto wszystkie opublikowane inwentarze księgozbiorów, których właścicieli można zaliczyć do stanu szlacheckiego. Zasięg terytorialny badań nad księgozbiorami wyznaczają granice Korony, zakres chronologiczny lata 1587-1732. Przyjęte w ten sposób (umowne) daty, wyznaczają pewną całość w dziejach kultury Rzeczypospolitej określaną w literaturze przedmiotu mianem epoki Baroku lub XVII wieku. Okres ten, otwiera początek panowania Zygmunta III (lata 1587-1588), kiedy to załamuje się stopniowo ruch egzekucyjny szlachty rozwija się kontrreformacja, pojawiają się pierwsze symptomy przemian ustrojowych, prowadzących do tego, że model ustrojowy Rzeczypospolitej „musiał

---

¹ Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Zbiory rozproszone. Warszawa 1993

się wyrodzić, wynaturzyć, przejść daleko idące przeobrażenia by w końcu stać się jedynie powłoką ideologiczną, teorią bez pokrycia w praktyce”³. Jako datę zamykającą epokę przyjęto rok ogłoszenia drukiem pierwszego tomu zbioru ustaw i konstytucji Rzeczypospolitej opracowanego przez Stanisława Konarskiego, dzieła, które symbolizuje początek ruchu oświeceniowego w latach trzydziestych XVIII wieku, zmierzającego do przeprowadzenia reform ustrojowych w państwie⁴.

W oparciu o wyżej wymienione kryteria wykorzystano w pracy dane dotyczące następujących księgozbiorów:

– Stanisława Sapińskiego, szlachcica wielkopolskiego: O osobie S. Sapińskiego nie można znaleźć informacji nawet w źródłach heraldycznych. Nie pełnił zapewne wysokich urzędów publicznych, nie zapisał się niczym ani w życiu politycznym ani w życiu kulturalnym Rzeczypospolitej. Jedynym źródłem informacji na jego temat jest inwentarz księgozbioru jaki posiadał (datowany na rok 1609)⁵. Sapiński zgromadził lub (przynajmniej w części) odziedziczył bibliotekę liczącą 81 książek. Obok literatury religijnej i pięknej dominowały tutaj książki o tematyce polityczno-prawnej – ok. 35% całego księgozbioru. Piśmiennictwo polityczne reprezentowało 25 tytułów, co stanowiło 86% działu polityczno-prawnego biblioteki.

– Łukasza Opalińskiego marszałka nadwornego koronnego⁶. Ł. Opaliński (1612-1662) należał do elity politycznej i kulturalnej swoich czasów. Magnat koronny, jeden z najdoskonalej wykształconych ludzi epoki (odbył studia zagraniczne we Francji i Niderlandach), zapisał się w historii Rzeczypospolitej jako znakomity polityk i wybitny pisarz polityczny, moralista (autor m.in. *Rozmowy Plebana z Ziemianinem* z 1641 roku, w której uzasadniał potrzebę przeprowadzenia reformy systemu parlamentarnego, satyry *Coś nowego* z 1650 roku stanowiącej ostrą krytykę życia umysłowego szlachty, życia dworskiego, stanu szkolnictwa polskiego itp. i apologii *Polonia defensa...*). Bogata biblioteka Ł. Opalińskiego liczyła ok. 500 tytułów książek. Dział literatury polityczno-prawnej stanowił ok. 54% całego księgozbioru, natomiast książki o tematyce politycznej obejmujące ok. 235 tytułów stanowiły ok. 87% tegoż działu.

– Stanisława Lubienieckiego⁷: S. Lubieniecki (1623-1675) był działaczem i pisarzem ariąńskim (m.in. autorem *Historia reformationis Polonicae*, w której zawarł historię arianizmu przedstawionego na tle całego ruchu reformacyjnego). Obok historii, Lubieniecki zajmował się także astronomią. Prace Lubienieckiego przyniosły mu dużą popularność wśród europejskich elit naukowych i kulturalnych. Od 1655 roku przebywał na emigracji w Hamburgu, rekonstruując tam swoją bibliotekę. Księgozbiór Lubienieckiego odtworzony za granicą liczył ok. 486 książek. Przeważały w nim dzieła z zakresu teologii. Dział literatury polityczno-prawnej stanowił natomiast ok. 35% całego księgozbioru. W obrębie tego działu można wyróżnić ok. 122 tytułów książek o tematyce politycznej (ok. 72% całej literatury polityczno-prawnej).

– Henryka Szembeka⁸: H. Szembek pełnił funkcję rajcy miasta Lwowa, jednak jak można przypuszczać pochodził ze znanego rodu szlacheckiego. Jedynym źródłem informacji na jego temat jest opublikowany przez Skoczka inwentarz księgozbioru pochodzący z 1651 roku. Biblioteka Szembeka była bardzo skromna. Obejmowała tylko 57 pozycji, wśród których wyróżniono dział książek polityczno-

prawnych stanowiący ok. 35% całego księgozbioru. Książki o tematyce politycznej w liczbie 12 tytułów stanowiły ok. 60% tego działu.

– Aleksandra Michała Lubomirskiego⁹: A.M. Lubomirski (1614-1677) należał do grupy światłych magnatów polskich drugiej połowy XVII wieku. Odznaczał się wszechstronnym wykształceniem zdobyтым m.in. na uczelniach niemieckich i niderlandzkich. Mimo dużej aktywności politycznej i wysokiego stanowiska wojewody krakowskiego, które piastował od 1668 roku, nie odegrał znaczącej roli w życiu politycznym państwa, pozostając w cieniu swego brata Jerzego. Swoją bibliotekę zgromadził na zamku w Wiśniczu. Należała ona do największych księgozbiorów jakie funkcjonowały na terenie Rzeczypospolitej w badanym okresie. Niestety w 1655 roku biblioteka uległa rozproszeniu i częściowemu zniszczeniu. Zrekonstruowany księgozbiór liczył według inwentarza z 1678 roku 329 pozycje. Obejmował dzieła z zakresu nauk matematyczno-przyrodniczych, wojskowości, religii, sztuki itp. Dział literatury polityczno-prawnej stanowił ok. 33% całego księgozbioru, natomiast piśmiennictwo o tematyce politycznej obejmujące ok. 87 tytułów, stanowiło ok. 80% tego działu.

– Macieja Grabskiego¹⁰: M. Grabski podobnie jak Sapiński i Szembek nie odznaczył się niczym w historii kultury czy historii politycznej Rzeczypospolitej. Nie osiągnął ani wysokich urzędów państwowych ani znacznego majątku. Był typowym przedstawicielem tzw. szlachty średniej. Zgromadził jednak dość znaczną bibliotekę, liczącą 142 książki. Wyodrębniony tutaj dział literatury polityczno-prawnej stanowił ok. 45% całego księgozbioru, natomiast książki o tematyce politycznej (55 tytułów) obejmowały 85% tego działu.

– Hieronima Pinocciego¹¹: Pinocci (1612-1672) pochodził z Włoch. W 1638 roku osiedlił się w Polsce, prowadząc tutaj działalność kupiecką. W 1649 roku został burmistrzem Krakowa, zaś w 1656 roku zarządcą mennicy we Lwowie. Od 1645 roku pełnił funkcję sekretarza królewskiego, kustosa i najwyższego pisarza Archiwum Królewskiego. Karierę Pinocciego uwieńczył indygenat otrzymany na sejmie 1662 roku. Był jednym z najwybitniejszych pisarzy ekonomicznych a także politycznych działających na terenie Polski w drugiej połowie XVII wieku. Dużą pomocą zarówno w służbie państwowej jak i w twórczości pisarskiej służyła mu cenna biblioteka licząca 1874 pozycje. Wśród wielu działów obecnych w tym księgozbiornie do największych należała grupa książek polityczno-prawnych (ok. 48% całego księgozbioru). Do pozycji politycznych zaliczono ok. 613 tytułów książek, co stanowiło ok. 68% działu polityczno-prawnego.

– Jana Sobieskiego¹²: J. Sobieski (1629-1696), król polski od 1674 roku wywodził się ze świetnej rodziny magnackiej, w której żywe były tradycje służby obywatelskiej i przywiązanie do wartości kulturalnych. Otrzymał gruntowne wykształcenie kończąc Akademię Krakowską. Uzupełnieniem jego edukacji była podróż za granicę jaką odbył w latach 1646-1648. Sobieski już w młodości wybrał karierę wojskową, której ukoronowaniem była buława hetmana wielkiego koronnego (1668 rok). Równocześnie nie zrezygnował z aktywnego udziału w życiu politycznym kraju, uczestnicząc począwszy od 1659 roku w pracach parlamentu Rzeczypospolitej. Biblioteka J. Sobieskiego liczyła około siedem tysięcy dzieł. Niniejsza praca oparta jest na jedynym zachowanym katalogu zbiorów opubliko-

wanym przez J.T. Lubomirskiego. Katalog ów obejmuje tylko 1404 pozycje. Wyodrębniony dział literatury polityczno-prawnej stanowił ok. 41% tego zbioru. Do piśmiennictwa politycznego zakwalifikowano ok. 456 tytułów (ok. 80% całego zbioru polityczno-prawnego).

Analizę zawartości księgozbiorów wyżej wymienionych właścicieli oparto na opublikowanych inwentarzach tych bibliotek. Obok inwentarzy bibliotecznych wykorzystano źródła omawiające (w sposób bardzo pobieżny i wybiórczy) księgozbiory: podstarościego radomskiego Jana Strzembosza (ok. 1545-1606), humanisty i bibliofila wywodzącego się z zamożnej rodziny szlacheckiej (księgozbiór z końca XVI wieku)¹³; szlachcianki Justyny Lorkowskiej z 1615 roku¹⁴; magnata wielkopolskiego, kasztelana nakielskiego Jana Grudzińskiego z 1624 roku¹⁵; średnio zamożnego szlachcica Krzysztofa Dobińskiego łowczego gostyńskiego z połowy w. XVII-tego¹⁶; chorążego przemyskiego Krzysztofa Tomasza Drohojowskiego (zm. 1684), który wywodził się ze znanego rodu magnackiego ale nie osiągnął godności senatorskiej i nie przejawiał szczególnej aktywności politycznej¹⁷ (inwentarz jego księgozbioru datowany jest na 1676 rok); wojewody czernichowskiego Stanisława Kazimierza Bieniewskiego (zm. 1676) polityka, mówcy i działacza sejmowego, dyplomaty (był specjalistą od spraw kozackich), z którego biblioteki znany jest księgozbiór podręczny wożony przez Bieniewskiego na sejmy 1659 i 1674 roku; wojewody wołyńskiego Jana Adama Stadnickiego (zm. 1713) (dwa spisy książek z 1693 i 1697 roku) i koniuszego wielkiego koronnego Jerzego Dzieduszyckiego (1670-1730) działacza i pisarza politycznego (inwentarz z lat 1694-1696)¹⁸ oraz szlachty krakowskiej z pierwszego trzydziestolecia XVIII wieku¹⁹.

Jako kryterium analizy zawartości wyróżnionych księgozbiorów szlacheckich przyjęto treść dzieł, które odnotowują badane inwentarze biblioteczne. Wyselekcjonowano w ten sposób wszystkie pozycje związane z państwem, różnymi sferami jego działania (można tutaj wymienić m.in. sprawy wewnętrzne, zagraniczne, społeczne, wyznaniowe, ekonomiczne itp.) a także ze społeczeństwem obywatelskim obejmującym przede wszystkim stan szlachecki. Ponieważ w omawianych księgozbiorach występowały zarówno polonika jak i publikacje zagraniczne, druki piętnasto-, szesnasto- i siedemnastowieczne oraz książki drukowane i rękopiśmienne nie stosowano tutaj innych kryteriów doboru niż treść pozycji.

Podstawę rekonstrukcji oferty wydawniczej w zakresie literatury politycznej stanowiły dane bibliograficzne²⁰ oraz materiał statystyczny dotyczący polskiego ruchu wydawniczego opublikowany przez M. Czarnowską²¹.

Podobnie jak w przypadku badań nad inwentarzami bibliotecznymi jako podstawowe kryterium selekcji danych stosowano treść publikacji²². Treść książki określono w pierwszej kolejności za pomocą analizy adnotacji treściowych zawartych w opisach pozycji bibliograficznych oraz w oparciu o zawartość treściową poszczególnych tytułów pozycji bibliograficznych, w przypadku braku adnotacji treściowych. Ten sposób postępowania pozwolił na wyodrębnienie zbioru publikacji o tematyce politycznej wydanych w latach 1501-1732. W tym przypadku, przyjęty zasięg chronologiczny pracy nie obowiązuje, gdyż w większości druki, które ukazały się przed 1587 rokiem, funkcjonowały w obiegu czytelniczym badanego okresu. Data wydania druku ma znaczenie przede wszystkim w przypadku wydawnictw

informacyjno-propagandowych, relacji oraz wydawnictw o charakterze prasowym. Jednak na podstawie analizy księgozbiorów szlacheckich można stwierdzić, że podobne publikacje tracąc z czasem na aktualności, pozostawały w obiegu czytelnictwem, ze względu na swój walor przekazu historycznego.

Następne kryterium selekcji to założenie, według którego podczas analizy danych bibliograficznych uwzględniono tylko te tytuły co do których można sądzić, że funkcjonowały w krajowym obiegu czytelnictwem. Zgodnie z tym założeniem zarejestrowano wszystkie dzieła autorów polskich (w tym także dzieła opublikowane za granicą), publikacje autorów niepolskich ale zamieszkujących terytorium Rzeczypospolitej, uwzględniono także wszystkie pozycje wydane na terytorium Rzeczypospolitej.

Zbiór druków jaki powstał w oparciu o powyższe kryteria klasyfikacji jest w znacznym stopniu niepełny, gdyż nie obejmuje np. wydawnictw zagranicznych (niebędących polonikami) sprowadzanych do Polski. Ponadto w skutek niekompletności danych bibliograficznych zwłaszcza w zakresie wydawnictw o charakterze publicystycznym i informacyjno-propagandowym istnieje duże prawdopodobieństwo popełnienia błędu w ustaleniu prawdziwych proporcji między poszczególnymi grupami druków politycznych. Wreszcie opisy bibliograficzne pozbawione są często adnotacji treściowych co zwiększa niebezpieczeństwo błędnego rozszyfrowania i klasyfikacji wydawnictw.

Uwzględniając te zastrzeżenia przyjęto, że wybrana reprezentacja umożliwi statystykę ograniczoną do ujęć procentowych.

Ze względu na wielość zgromadzonych materiałów, w celu ich głębszej analizy, zmierzającej do wyodrębnienia podstawowych typów literatury politycznej, występujących w obiegu czytelnictwem badanego okresu (innymi słowy w celu ustalenia kanonu lekturowego w zakresie literatury politycznej) z uzyskanego zbioru druków wyróżniono publikacje, które miały co najmniej dwa wydania oraz wydawnictwa, których popularność potwierdzają źródła (np. herbarze wydawane zwykle w pojedynczych edycjach).

Oczywiście, tak jak w czasach nam współczesnych nie można kategorycznie stwierdzić, że duża liczba wydań danej publikacji świadczy o popularności tegoż dzieła wśród czytelników. Ważnym problemem w tym przypadku jest zjawisko mecenatu szeroko rozpowszechnione w okresie staropolskim. Często zdarzało się tak, że mecenas zlecał druk danej publikacji niezależnie od stopnia zainteresowania nią publiczności czytelniczej. Jest to charakterystyczne zwłaszcza dla druków okolicznościowych i panegirycznych. W innym przypadku o wydaniu, nawet kilkakrotnym, książki decydowały koterie lub stronnictwa polityczne. Przykładem takiego wydawnictwa jest *Cenzura kandidatorum* Andrzej Olszowskiego publikowana w czasie elekcji 1669 roku w liczbie co najmniej dziesięciu wydań. Można przypuszczać, że przynajmniej kilka pierwszych wydań tego utworu, finansowanych było przez autora. W ocenie stopnia zainteresowania czytelnika określonym dziełem należy więc zwrócić uwagę na to, czy druk ów wydano nakładem drukarza, innymi słowy trzeba odpowiedzieć sobie na pytanie, czy z wydaniem druku wiąże się wyłącznie ryzyko drukarza. W przypadku gdy nakładem drukarza, a nie np. autora lub jego mecenasa czy zleceniodawcy ukazało się kilka edycji danej publikacji, można stwierdzić, że cieszyła się ona zainteresowaniem czytelników, gdyż jej

wznowienia przynosiły drukarzowi lub wydawcy zyski finansowe. Jednak ze względu na złą kondycję materialną drukarstwa polskiego, oficyny krajowe rzadko podejmowały samodzielne inicjatywy wydawnicze. W związku z tym własnym nakładem drukarza ukazywały się z reguły wydawnictwa takie jak kalendarze czy żywoty świętych, które wydawane w dużych nakładach przy małych kosztach jednostkowych gwarantowały duże zyski w odróżnieniu od np. wydawnictw naukowych.

Analiza danych bibliograficznych wskazuje na jeszcze jedną cechę produkcji wydawniczej badanego okresu – znaczna liczba poloników ukazała się w w oficynach zagranicznych. Dotyczy to przede wszystkim pozycji o dużej objętości (często wielotomowych) wymagających starannego opracowania typograficznego jak np. dzieła historyczne. Z formą druków tego rodzaju wiązał się dość długi czas realizacji wydania i odpowiednio wysoki koszt. Wydaje się, że krajowe oficyny wydawnicze nie były w stanie podołać podobnym wymaganiom dlatego publikacje i nowe edycje książek zlecano drukarzom zagranicznym.

Słaby rozwój drukarstwa polskiego determinował więc w pewnym stopniu kształt oferty wydawniczej. Obok czynników obiektywnych duży wpływ na repertuar wydawniczy miała cenzura państwowa i duchowna oraz autocenzura twórców.

Ingerencją cenzury objęte były wszystkie typy druków politycznych. O jej skuteczności świadczy np. analiza piśmiennictwa związanego z rokoszem Zebrzydowskich, w którym zdecydowaną przewagę miały druki regalistyczne nad publikacjami wyrażającymi racje rokoszan.

Mając na uwadze powyższe zastrzeżenia wydaje się, że przyjęte kryteria klasyfikacji pozwalają na częściowe odtworzenie repertuaru wydawniczego krajowych oficyn drukarskich w zakresie literatury politycznej i określenie względnie spójnych grup tematycznych występujących w wydawnictwach politycznych.

Repertuar wydawniczy obejmował w badanym okresie przede wszystkim publikacje o tematyce: religijnej (dysputy religijne, piśmiennictwo dewocyjne i hagiograficzne, modlitewniki itp.), które stanowiły np. w 1740 roku ponad 40% produkcji²³; panegirycznej (obejmujące w latach dwudziestych XVII wieku ok. 22,7% ogólnej liczby wydanych książek, w latach 1631-1640 wielkość ta wzrosła już do 39,6%, utrzymując się do 1690 roku na przeciętnym poziomie ok. 35%, wzrastając w następnych latach²⁴; „gospodarskiej” (kalendarze i prognozyki, zielniki, podręczniki i poradniki gospodarowania itp.); oświatowo-naukowej (podręczniki szkolne, słowniki, gramatyki, lektury szkolne itp.).

Pośród wymienionych typów publikacji część zaliczono do piśmiennictwa politycznego np. niektóre utwory hagiograficzne i polemiczne, niewielką liczbę utworów panegirycznych adresowanych do osób znaczących w życiu społeczno-politycznym kraju (propagujących pewne idee polityczne, wzorce postępowania w działalności publicznej), poszczególne prognozyki i kalendarze zawierające treści polityczne oraz pozycje związane ze sztuką wymowy.

Ogólna liczba wyróżnionych publikacji politycznych wynosiła ok. 4 tys. tytułów co stanowiło ok. 10% wszystkich tytułów (ok. 39 tys.) wydanych w latach 1501-1732. W identyczny sposób kształtował się udział piśmiennictwa politycznego w ogólnej produkcji wydawniczej w obu połowach XVII-go stulecia. W przypadku poszczegól-nych dziesięcioleci ów udział kształtował się następująco:

w latach 1501-1570 wynosił od ok. 4 (1551-1560) do ok. 10% (1521-1530); wzrost nastąpił w latach 1571-1580 – ok. 16% i w latach 1581-1590 – ok. 17%; w latach 1591-1650 udział tego typu wydawnictw wynosił od 8 do 10% (wyjąwszy lata 1601-1610 – ok. 12% i lata 1631-1640 ok. 13%); w latach 1651-1670 – ok. 14%.

w latach 1671-1732 od ok. 5 (1721-1732) do ok. 10% (1671-1680) przy czym wyjątkowym jest tutaj dziesięciolecie 1691-1700, w którym druki o tematyce politycznej stanowiły ok. 14% ogólnej produkcji wydawniczej.

Wśród publikacji politycznych wydanych w latach 1501-1732 można wyróżnić następujące grupy druków: książki o tematyce historycznej (historia starożytna, Bizancjum, powszechna, dzieje krajów pozaeuropejskich, historia Rzeczypospolitej – zaliczone do literatury politycznej ze względu na poznawcze, ideologiczne, społeczno-polityczne, etyczne i dydaktyczne funkcje jakie wypełnia historia, będąca nauką o rozwoju życia społecznego, politycznego i struktur państwowo-prawnych);

książki z zakresu teorii państwa i wiążącą się z nimi publicystyką (w przypadku publicystyki wyróżniono trzy podstawowe grupy: utwory nawiązujące do zjawisk występujących w życiu społeczno-politycznym państwa, utwory zajmujące się relacjami kościoła – państwo i kościół – stan szlachecki oraz zawierające polemiki wyznaniowe, utwory poświęcone sytuacji gospodarczej państwa); wszelkiego rodzaju publikacje o treści informacyjno-propagandowej oraz piśmiennictwo z zakresu sztuki wymowy.

Wymienione grupy tematyczne mają charakter umowny, nie stanowiąc rozłącznej i zamkniętej klasyfikacji. Trudności klasyfikacyjne wynikają z synkretyzmu problemowego dawnej literatury (np. publicystyka zawierała często elementy myślenia abstrakcyjnego i odwrotnie traktaty sensu stricto teoretyczne nie były pozbawione treści publicystycznych). W dalszej części niniejszej pracy przytoczono przykłady publikacji z owymi grupami bezpośrednio związanych, które uporządkowano na zasadzie chronologii przy czym decyduje tutaj data pierwszego wydania określonej publikacji danego autora.

Analizując zawartość badanych księgozbiorów szlacheckich można stwierdzić, że ich struktura tematyczna odpowiada w zasadzie przedstawionemu wyżej kanonowi piśmiennictwa omawianego typu.

1. PUBLIKACJE HISTORYCZNE.

Publikacje historyczne stanowią ok. 23% wyodrębnionego zbioru druków, natomiast analiza poszczególnych inwentarzy księgozbiorów wskazuje na to, że zbiory o tej tematyce obejmowały od ok. 33% w bibliotece H. Szembeka, do ok. 85% w bibliotekach S. Lubienieckiego i J. Sobieskiego ogółu publikacji politycznych.

a) Historia starożytna

Dorobek krajowych oficyn wydawniczych w zakresie historii antycznej był nieznacznym. Liczba publikacji wynosiła ok. 3% ogółu druków politycznych.

Z historyków antycznego Rzymu wydano m.in. dzieła Cezara, Sallustiusza, Neposa, Liwiusza, Polibiusza, Pompejusza Trogusa w opracowaniu Justinusa, Wale-

riusza Maximusa, Kurcjusza Rufusa, Tacyta, Swetoniusza, a z greckojęzycznych historyków rzymskich: Józefa Flawiusza, Plutarcha, Dionizjusza z Halikarnasu i Dionizjusza Afra. Ograniczenie się w tym przypadku tylko do zestawienia nazwisk może być mylące bowiem dzieła wymienionych autorów ukazywały się często w wyborach np. *Vitae parallelae* Plutarcha lub drukowano prace mniej istotne np. wydano *De vita Iulii Agricolae...* Tacyta w dwóch edycjach z 1632 i 1643 r., pomijając *Annales...*

Wśród wymienionych autorów największą popularnością cieszył się Józef Flawiusz, którego *Wojna żydowska* doczekała się sześciu wydań w latach 1588-1725 (w całości), natomiast drugi tom dzieła ukazał się w *Chronografii...* Anzelma Polaka, wydanej w ośmiu edycjach w latach 1595-1725.

Dzieła z zakresu historii starożytnej Grecji stanowiły zaledwie margines w krajowym repertuarze wydawniczym. Można tutaj wskazać na brak krajowych edycji dzieł takich historyków jak Herodot, Ksenofont czy Tukidydes. Opisy bibliograficzne wskazują natomiast na dużą liczbę cytowań z ich twórczości. Z punktu widzenia liczby wydań, największą popularnością cieszyły się dzieła Aleksandra Wielkiego, zawarte w *Aleksandrze Wielkim i Cezarze* Plutarcha, dziele współwydany z tłumaczeniem Kurcjusza Rufusa *O dziejach Aleksandra Wielkiego* w 1614 i 1618 roku. Ponadto należy wspomnieć o powieści *Historia o żywocie ... króla macedońskiego*, która miała dziewięć wydań począwszy od 1550 roku i licznych dialogach szkolnych poświęconych tej postaci.

Opracowania nowożytnych historyków dziejów antycznych tworzyły nieliczną grupę w wyróżnionym zbiorze wydawnictw. Produkcja krajowych oficyn drukarskich nie odzwierciedlała dorobku europejskiego w tej dziedzinie. Zabrakło polskich edycji prac takich pisarzy jak m.in. Joseph Juste Scaliger, Julius Caesar Scaliger, Barnabé Brisson, Carlo Sigonio, Isaac Casaubon, Iacobus Cuiacius czołowych historyków okresu Renesansu, czy autorów siedemnastowiecznych m.in. Eryciosa Puteanusa, Ioannesa G.Vossiusa lub Ioannesa Althusiusa.

Wśród poloników jakie ukazały się w latach 1501-1732 można wymienić m.in.: żywoty Antonio Guevary *Horologium principis seu de vita M.Aurelii imp.* wydane w 1615 i 1636 roku; *De conditore Imperii Romani primo rege Romulo* Jana Raue z 1648 r. czy *De senatu...Romano* Jana Zamoyskiego, trzy wydania zagraniczne w latach 1563-1670; słowniki starożytności np. *Parnassus illustratus...*, cztery wydania z lat 1712-1730 oraz traktaty polityczne: *Princeps ex Cornelio Tacito* z 1636 (Leyda) i 1645 (Gdańsk) roku Abrahama Goelnitza, *Instituto politica C.Cornelii Taciti verbis* Pawła Iwanickiego, sześć wydań zagranicznych w latach 1641-1728 i *Politica de arcanis regnorum... ex Tacito...* Lentulusa Cyriacusa z Elbląga, trzy wydania w latach 1655-1666 (w XVII w. wzrasta popularność dzieł Tacyta, które traktowano jako podręczniki mądrości politycznej i sztuki rządzenia)²⁵.

Znacznie rzadziej występują w danych bibliograficznych nowożytnie opracowania dziejów antycznej Grecji.

Analiza dostępnych inwentarzy bibliotek szlacheckich wskazuje na to, że publikacje dotyczące historii starożytnej obejmowały od 7% (biblioteka A.M. Lubomirskiego) do 55% (biblioteka S. Lubienieckiego) ogólnej liczby dzieł politycznych. Szczególnie bogate były działy historii starożytnej w zbiorach: S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego. Pod względem jakościowym i

ilościowym ważne pozycje znajdowały się także w bibliotekach: Lubomirskiego a także jak można przypuszczać J. Strzembosza, S.K. Bieniewskiego, K.T. Drohojowskiego, J. Dzieduszyckiego czy J.A. Stadnickiego.

Księgozbiory S. Sapińskiego, J. Lorkowskiej i M. Grabskiego zawierały jedynie kilka tytułów z omawianej dziedziny.

Do najczęściej spotykanych historyków rzymskich należał Tacyt, którego dzieła – zwłaszcza *Annales* – znajdowały się w siedmiu inwentarzach, w sześciu inwentarzach występowało *Factorum et dictorum memorabilium* Waleriusza Maximusa (utwór o charakterze retorycznym, wielokrotnie cytowany w krajowych publikacjach i wydany w przekładzie Andrzeja Wargockigo w 1609 roku), w pięciu inwentarzach zarejestrowano *Annales* Tytusa Liwiusza (krajowe edycje dzieł Liwiusza to: *Dwa bunty szkodliwe* z 1598 roku i *Fasti Romanorum Liviani* z 1676 roku), także w pięciu inwentarzach można odnotować *Vitae* Swetoniusza (istniała tylko jedna krajowa edycja wydana w 1524 roku pt. *Liber Cesareum illustrium virorum*), *Wojna żydowska* Józefa Flawiusza znalazła się w trzech bibliotekach.

W porównaniu z historią Rzymu, dzieje antycznej Grecji reprezentowane były w badanych księgozbiorach dosyć nielicznie. Wymienić tu można *Historiae* Herodota oraz *Bibliothecae historiae* Diodora Sycylijskiego, rejestrowane w zbiorach: S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego.

W inwentarzu biblioteki S. Sapińskiego odnotowano m.in. *Historie o Aleksandrze królu macedońskim*, w księgozbiorze J. Lorkowskiej jedno z dzieł Sallustiusza (być może *De coniuratione Catilinae* lub *Bellum Iugurtinum* wydane trzykrotnie w latach 1511-1517), w bibliotece M. Grabskiego *De vita Iulii Agricolae* Tacyta.

Nowożytne opracowania poświęcone historii starożytnej znalazły się m.in. w bibliotekach S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego, tworząc liczną grupę publikacji. Kilka prac o podobnej tematyce posiadał także A.M. Lubomirski.

Wśród publikacji tego typu można wymienić np. *Historiarum...* C. Sigonio (księgozbiory Ł. Opalińskiego i J. Sobieskiego), *De formulis solemnibus populi Romani* B. Brissona (księgozbiory S. Lubienieckiego i H. Pinocciego) a z dzieł autorów siedemnastowiecznych *De historicis latinis* J.G. Vossiusa (księgozbiory S. Lubienieckiego i Ł. Opalińskiego) lub *Roma sotterranea* Antonio Bosio (księgozbiory Ł. Opalińskiego i A.M. Lubomirskiego).

b) Historia Bizancjum

Publikacje krajowe z zakresu dziejów Bizancjum były nieliczne. Brak było podstawowych dzieł takich autorów jak: Propkop z Cezarei, Theofanes, Konstantyn Porfireogenet, czy dzieł zbiorowych np. *Corpus historiae Bisantinae*.

Ukazało się natomiast kilka prac o charakterze biograficznym np. *Theodosius Magnus ex variis autoribus* Joachima Pastoriusa z 1664 r. Jednym ze źródeł wiedzy historycznej na ten temat, mogły być także publikacje zajmujące się dziejami kościoła np. *Roczne dzieje kościelne...* Caesara Baroniusa, wydane w trzech edycjach w latach 1603-1703 czy *Historia Schizmy Greckiej* anonimowe wydawnictwo z 1698 roku.

Książki z tej dziedziny znalazły się w kilku księgozbiorach: Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego.

c) Historia powszechna

Wydawnictwa z zakresu historii powszechnej (nowożytnej) stanowiły ok. 1,6% całej produkcji publikacji politycznych w latach 1501-1732, natomiast ich udział w badanych bibliotekach kształtował się w granicach od 4% (księgozbiory Ł. Opalińskiego i J. Sobieskiego) do 12% (księgozbiory S. Lubienieckiego i H. Pinocciego). W przypadku bibliotek S. Sapińskiego, J. Lorkowskiej, H. Szembeka i M. Grabskiego, tylko w księgozbiornicy tego ostatniego można znaleźć dzieła o tej tematyce (*Descripto orbis* Lucasa Lindy oraz niezidentyfikowane *Flosculi historiarum... sive historia universalis...*).

Największą liczbę edycji osiągnęły dzieła: Marcina Bielskiego *Kronika wszytkiego świata*, wydana trzykrotnie w latach 1551-1564; Giovanniego Botero *Relatie powszechne*, wydane trzykrotnie w latach 1609-1659; L. Linda *Descripto Orbis... i Orbis lumen...*, osiem edycji zagranicznych z lat 1620-1672; dzieła polihistora Jana Jonstona – *Historiae universalis civilis...*, osiem wydań zagranicznych z lat 1633-1690 i *Polyhistor*, trzy wydania z lat 1660-1667 – które służyły jako podręczniki w polskich szkołach protestanckich; Ioannesa Laetusa *Compedium historiae universalis*, trzy wydania zagarniczne w latach 1643-1661 oraz Pawła Piaseckiego *Chronica gestorum in Europa singularum*, trzy wydania krajowe z lat 1645-1648 i jedno zagraniczne z 1649 roku (praca Piaseckiego jest przykładem licznych dzieł, w których dominują dzieje Rzeczypospolitej w powiązaniu z obcymi, zwłaszcza ościennymi państwami) i Jana Drewsa *Flos regnorum...*, trzy edycje z lat 1706-1732.

W dostępnych księgozbiornicach szlacheckich obok autorów rodzimych (M. Bielski, J. Jonston, P. Piasecki czy gdańszczanin Philippus Cluverius) występowali najwybitniejsi historycy europejscy szesnasto- i siedemnastowieczni. Należeli do nich m.in. Paolo Giovio (jego *Historiarum sui temporis...* znalazło się w bibliotekach S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego), Johannes Sleidanus autor *De quatuor summis imperiis*, które rejestrowały biblioteki H. Pinocciego i S.K. Bieniewskiego oraz Jacques Auguste Thou, którego *Historiarum sui temporis...* było w posiadaniu Ł. Opalińskiego, S. Lubienieckiego, J. Sobieskiego i Zasławskiego. Można wspomnieć także o *Il mercurio overo historia dei correnti tempi 1635-1655* Vittorio Siri (biblioteki H. Pinocciego i A.M. Lubomirskiego). Choć wymienione opracowanie nie miały polskich edycji, w kraju ukazały się wydawnictwa poświęcone ich autorom np. Jan Piotr Titz wydał monografię J.A.Thou pt. *Viri illustri Iacobi Augusti Thuani voluminum historicum recensio*.

d) Historia krajów pozaeuropejskich i europejskich

O ile publikacje z zakresu dziejów powszechnych – w tym historii tzw. Nowego Świata – miały zauważalny udział w repertuarze wydawniczym krajowych oficyn drukarskich, o tyle dzieła zajmujące się wyłącznie historią krajów pozaeuropejskich reprezentowane są w danych bibliograficznych zaledwie kilkunastoma tytułami.

Zwykle są to pozycje o charakterze hagiograficznym, diariusze i sprawozdania z działalności misjonarskiej, w których czytelnik mógł znaleźć w sposób pośredni informacje o narodach, kulturach, państwach innych niż europejskie. Przykładami takich publikacji są dzieła: Jacobusa Torresa *O rozszerzeniu wiary ... w Ameryce...* z 1603 roku i Kaspra Drużbickiego *Vita et mors...Alberti Męciński* z 1661 roku. Z prac sensu stricto historycznych lub historyczno-geograficznych można wymienić np. dzieła gdańskiego uczonego Gerharda Arthusa: *Historische beschreibung des Königreich Guinea* z 1603 roku i *Historiae Indiae orientalis...* z 1608 roku (oba tytuły ukazały się za granicą).

Stosunkowo największy zbiór publikacji o tej tematyce posiadał A.M. Lubomirski. Stanowiły one ok. 8% ogółu książek o tematyce politycznej znajdujących się w jego bibliotece a w księgozbiorach Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego nie więcej niż 2%. Można wymienić tutaj m.in. *Novus orbis...* I. Laetusa (biblioteki Ł. Opalińskiego i A.M. Lubomirskiego), *Histoire de la cour du roy de la Chine* Michela Baudiera (biblioteka J. Sobieskiego) czy *Istoria naturale e morale delle Indie* (biblioteka H. Pinocciego) Emanuela Acosty.

Grupa wydawnictw zajmujących się historią państw europejskich obejmuje ok. 3% poloników politycznych, z czego 26% to publikacje poświęcone Turcji (razem z historią Persji i chanatów tatarskich ok. 30%), 10% wydawnictwa dotyczące Moskwy, 7% dotyczące historii Francji, 5% poświęcone kolejno historii: Szwecji, Czech, Niemiec i Węgier, 3% dotyczące Wenecji. Wśród publikacji tego typu większość stanowiły drobne wydawnictwa z zakresu historii politycznej czasów współczesnych (opisy wojen, bitew, opisy konkretnych wydarzeń politycznych, diariusze podróży itp.) i druki o charakterze biograficznym (można tutaj wspomnieć m.in. o dialogach teatralnych, w których żywoty monarchów europejskich stanowiły często osnowę dramatu). Ujęcia całościowe dominowały w piśmiennictwie poświęconym sąsiadom Rzeczypospolitej.

Udział omawianych wydawnictw w księgozbiorach szlacheckich kształtował się w granicach od ok. 18% (księgozbiór S. Lubienieckiego) do ok. 41% w bibliotece J. Sobieskiego.

Stosunkowo dużo (pięć) publikacji posiadał S. Sapiński, natomiast księgozbiór M. Grabskiego zawierał tylko jedną pozycję.

Obok danych procentowych dotyczących produkcji druków w zakresie dziejów państw europejskich, pewne preferencje wydawnicze potwierdza także zestawienie tytułów dzieł, które uzyskały wielokrotne wydania np. *Chronologia o wywodzie narodu cesarzów tureckich...* Wawrzyńca Chlebowskiego, pięć edycji z lat 1609-1620; *Przeważna legacja...* Krzysztofa Zbaraskiego... Samuela Twardowskiego, trzy edycje z lat 1633-1706; *Dwór cesarza i residencja jego w Konstantynopolu* Szymona Starowolskiego, siedem edycji z lat 1646-1715; historię Niemiec reprezentuje tutaj m.in. Erhard Wassenberg autor *Florus Germanicus...* wydane w trzech edycjach zagranicznych w latach 1641-1648 i trzech edycjach krajowych w latach 1642-1662; dzieje Francji ujmują publikacje Petrusa Mathaeya *Minister status seu considerationes politicae super vita Nicolai Neovilli Villa Regi* (dzieło to, ukazało się w tłumaczeniu polskim w 1640 roku i w wersji łacińskiej wydanej przez Joachima Pastoriusa w 1658 i 1664 roku) i Stephanusa Petiota *Panegyricis Ludovico XIII... triumphatori*, wydany siedmiokrotnie w latach 1680-1731.

W księgozbiorach S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego i J. Sobieskiego znalazły się dzieła o charakterze ujęć całościowych, począwszy od dziejów najdawniejszych po czasy współczesne poszczególnych państw, tytuły poświęcone europejskim konfliktom zbrojnym, biografie, pamiętniki, diariusze oraz publikacje o tematyce genealogicznej i heraldycznej. We wszystkich wyżej wymienionych księgozbiorach występują głównie pozycje dotyczące dziejów Francji, Niderlandów i Włoch (według W. Jabłońskiej podobna tematyka dominuje także w bibliotece J. Dzieduszyckiego).²⁶

Wśród najczęściej spotykanych dzieł należy wymienić: *La historia d'Italia* Francesco Guicciardiniego (księgozbiory J. Strzembosza, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego i J. Sobieskiego), *Rerum Scoticarum Historia* Georga Buchanana (księgozbiory S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego i J. Sobieskiego). Spośród siedemnastowiecznych dziejopisów niewątpliwie największą popularnością cieszył się historyk powstania Niderlandów przeciwko panowaniu hiszpańskiemu, reprezentujący punkt widzenia Habsburgów – Famianus Strada, autor *De bello Belgico* (biblioteki S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego, J. Sobieskiego). Historii Niderlandów poświęcone było także dzieło Hugo Grotiusa *De antiquitate Reipublicae Batavicae*, które znalazło się w księgozbiorach Ł. Opalińskiego i A.M. Lubomirskiego (wyżej wymienione prace nie miały krajowych edycji).

Z kilku tytułów odnotowanych w inwentarzu biblioteki S. Sapińskiego można wymienić np. zarys geograficzno-historyczny Marcina Broniowskiego *Tartariae descripto* i niezidentyfikowane dzieło o tytule *Rerum Moscoviticarum commentarii*, M. Grabski posiadał w swoich zbiorach jedynie niezidentyfikowaną historię Wenecji (według P. Buchwald-Pelcowej mogła to być *Wenecja* Krzysztofa Warszewickiego).²⁷

e) Historia Rzeczypospolitej

Dzieła o tej tematyce stanowią ok. 15% zbioru poloników politycznych. Jest to obok publicystyki i druków informacyjno-propagandowych największy dział publikacji omawianego typu.

W badanych księgozbiorach ów dział liczył od kilku do kilkudziesięciu tytułów. Wartości procentowe kształtowały się od 5% (biblioteka Ł. Opalińskiego) do 16% (biblioteka A.M. Lubomirskiego).

W zbiorze S. Sapińskiego były dwie książki z tego zakresu, co stanowiło już 8% wszystkich publikacji politycznych tej biblioteki, natomiast księgozbiór M. Grabskiego zawierał dwanaście tytułów, czyli ok. 22%.

e.1) Całościowe opracowania dziejów Rzeczypospolitej i publikacje historyczne zajmujące się poszczególnymi okresami w historii kraju.

Opracowania tego typu stanowią ok. 5% wszystkich druków politycznych, przy czym większość z nich to wydawnictwa pochodzące z XVI i przelomu wieków oraz ich siedemnastowieczne wznowienia.

Skalę popularności tego rodzaju prac historycznych jak ujęcia całościowe, obrazuje duża ilość tytułów, które miały liczne wznowienia. Z dzieł szesnastowiecznych należy wymienić: *Chronica polonorum* M. Miechowity, wydaną dwukrotnie w latach 1519 [wydanie nierozprowadzane] -1521; *De origine et gestis Polonorum*, trzy wydania zagraniczne w latach 1555-1568 i *Polonia*, cztery wydania zagraniczne w latach 1575-1589 Marcina Kromera; *Chronicon* Jana Herburtu wydany w pięciu edycjach zagranicznych z lat 1571-1658 i dwóch krajowych z lat 1609-1647; *Sarmatiae Europaeae descriptio* (z 1573 roku Macieja Strykowskiego) Aleksandra Gwagina, osiem edycji w tym trzy krajowe z lat 1578-1642; *Annales* Stanisława Sarnickiego, pięć wydań krajowych w latach 1582-1685. W końcu, należy przypomnieć niepełne wydanie *Historii* Jana Długosza, które ukazało się w dwóch edycjach krajowych z lat 1614-1615 i jednej zagranicznej z lat 1711-1712.

Wymienione publikacje charakteryzują się tym, że nie ograniczając się zwykle do opisu wydarzeń historycznych, dążyły do określenia ich przyczyn i skutków. Stąd w dziełach M. Miechowity, M. Kromera, J. Herburtu i J. Długosza występowały elementy krytycznej oceny różnych negatywnych zjawisk zachodzących w życiu społeczno-politycznym kraju, przy równoczesnej aprobacie ogólnych założeń ustrojowych państwa. Apologetyczne ujęcie dziejów ojczystych dominuje natomiast w pracach M. Strykowskiego, S. Sarnickiego.

W XVII wieku miejsce głębokich syntez historycznych zajęły publikacje w większości o charakterze kompilacyjnym, podręcznikowym np. *Respublica sive status Regni Poloniae* wydana czterokrotnie w latach 1626-1642 przez oficynę Elzewirów; *Polonia* zarys historyczno-geograficzny Szymona Starowolskiego (dwie edycje zagraniczne i dwie krajowe z lat 1632-1669); *Florus Polonicus* J. Pastoriusa, sześć edycji w tym trzy zagraniczne z lat 1641-1679 oraz pierwsza część dzieła Jana Krzysztofa Hartknocha *De Respublica Polonica* wydanego w trzech zagranicznych edycjach w latach 1678-1698.

Dużą ilością edycji cieszyły się także dzieła określone tutaj jako ujęcia poszczególnych fragmentów dziejów Rzeczypospolitej, i tak: *Annales* Stanisława Orzechowskiego miało dwa wydania krajowe w 1611 roku i w 1643 oraz jedną edycję zagraniczną z 1712 roku; *Gestorum... Vladislai...* Erharda Wasssenberga wydano w trzech edycjach w latach 1641-1649; *Gestorum populi Poloni... liber II* Andrzeja Maksymiliana Fredry ukazało się w trzech wydaniach krajowych w latach 1652-1660 i jednym zagranicznym z 1698 roku; *Annalium Poloniae...* Wespazjana Kochowskiego wydano trzykrotnie w latach 1683-1698; *Singularia quaedam Polonica...* Mikołaja Chwałkowskiego wydano czterokrotnie w latach 1686-1698.

Wśród wymienionych publikacji większość stanowiły dzieła z zakresu historii politycznej czasów współczesnych, pełne subiektywnych ocen i treści publicystycznych.

W zbadanych inwentarzach bibliotecznych znalazły się wszystkie dzieła wymienione powyżej oraz takie publikacje jak: *De rebus gestis... Sigismundi III* Andrzeja Lipskiego, *Dzieje w Koronie Polskiej* Łukasza Górnickiego, *Opera posthuma historica...* Stanisława Łubieńskiego, *Polonia* Stanisława Krzyszstanowicza i in.

Spośród prac o charakterze ujęć całościowych najczęściej inwentarze bibliotek odnotowują dzieła M. Kromera, obecne w dwunastu księgozbiorach. W bibliotekach

H. Pinocciego (rękopis), A.M. Lubomirskiego (rękopis), J.A. Stadnickiego i J. Sobieskiego znalazła się *Historia* J. Długosza (obłożona edyktem Zygmunta III zabraniającym publikowania i rozpowszechniania wydrukowanych już egzemplarzy edycji z 1615 roku). Posiadaczem tego dzieła był także niezidentyfikowany szlachcic wielkopolski (według inwentarza bibliotecznego z 1651 roku).

Po 1709 roku największą popularność zdobyło dzieło Andrzeja Chryzostoma Załuskiego *Epistoloae* – dosyć chaotyczny zbiór dokumentów życia politycznego obejmujący okres od śmierci Marii Ludwiki po pierwsze dziesięciolecie XVIII wieku – o czym świadczy zawartość inwentarzy szlachty krakowskiej omawianych przez H. Bogdanow. Dzieło Załuskiego prezentuje dzieje poszczególnych okresów Rzeczypospolitej. Ponadto można wspomnieć m.in. o opracowaniach Jana Dymitra Solikowskiego *Commentarius...rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti* (księgozbiory H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego i J. Sobieskiego) i A.M. Fredry *Gestorum...* (księgozbiór A.M. Lubomirskiego).

W dużych bibliotekach (Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego itp.) znajdowały się też dzieła autorów obcych, niedrukowane na terenie Rzeczypospolitej np. *Polonicae historiae corpore* Ioannesa Pistoriusa z Hessen (księgozbiór J. Sobieskiego).

e.2) Historia wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą

Udział publikacji tego typu w zbiorze wydawnictw politycznych wynosił ok. 3%. Zawierały one historyczne zarysy genezy i przebiegu konfliktów zbrojnych, w których uczestniczyły wojska Rzeczypospolitej. Są to m.in. *De bello Moscovitico...* Reinholda Heidensteina, jedno wydanie krajowe z 1584 roku i cztery zagraniczne z lat 1588-1600; *Wojna Kozacka* i *Wojna domowa z Kozaki* S. Twardowskiego, dzieła wydane w trzech edycjach w latach 1651-1681; *Bellum Scythio Cosacium* J. Pastoriusa, praca wydana trzykrotnie w latach 1652-1665 (nowa – rozszerzona i uzupełniona – wersja ukazała się pt. *Historiae Poloniae...* w trzech edycjach z lat 1680-1685); *Nowa Gigantomachia* Augustyna Kordeczkiego, drukowana trzykrotnie do 1717 roku, której przeróbka pióra Stanisława Kobierzyckiego została opublikowana w 1659 roku pt. *Obsidio Clari Montsi Częstochowiensis...*

Cechą charakterystyczną wymienionych wydawnictw było to, że opisywały wydarzenia z najbliższej perspektywy historycznej, nie unikając treści publicystycznych a nawet propagandowych.

Związek refleksji historycznej z warstwą aktualną utworów uwidocznił się zwłaszcza w piśmiennictwie poświęconym powstaniu Chmielnickiego, okresowi Potopu – wydarzeniom, które zagroziły samodzielnemu bytowi państwowemu Rzeczypospolitej.

W tym kontekście wydaje się zrozumiałe, że właśnie dzieje wojen kozackich i szwedzkich, nie zapominając o dużym zespole opracowań dotyczących konfliktów z Turcją, znalazły najpełniejsze odzwierciedlenie w historiografii polskiej XVII wieku. Dlatego też, w większości księgozbiorów szlacheckich powstałych po 1660 roku występowały książki o tej tematyce, przy czym obok wspomnianych pisarzy warto także wymienić Wojciecha Kojalowicza autora *De rebus anno 1648-1649 contra*

Zaporoviensis oraz Ł. Opalińskiego *Historia...wojny szwedzkiej* (autorstwo tego dzieła przypisuje się także Janowi Stefanowi Wydźdze).

Oczywiście w omawianych księgozbiorach nie zabrakło także publikacji dotyczących konfliktów z Moskwą np. inwentarz biblioteki S. Sapińskiego odnotowuje utwór Jana Żabczyca *Mars moskiewski krwawy* i z Turcją m.in. *Commentariorum Chotinenesis...* Jakuba Sobieskiego (biblioteki Ł. Opalińskiego, M. Grabskiego i J. Dzieduszyckiego).

e.3) Biografistyka, genealogia – heraldyka

Dział publikacji z tego zakresu przeważa wśród wydawnictw histograficznych poświęconych dziejom Rzeczypospolitej. Stanowi on ok. 7% ogółu wyodrębnionych publikacji politycznych.

Istotą piśmiennictwa tego typu było to, że w przystępnej formie popularyzowało ono historię kraju wśród najszerszych kręgów czytelników, co wpływało w znaczący sposób na decyzje wydawnicze rodzimych oficyn wydawniczych.

Spośród dzieł o charakterze biograficznym można wymienić m.in.: *Vitae regum Polonorum* Klemensa Janickiego, wydane w czternastu edycjach w latach 1565-1670; *Pamiętnik królów i książąt polskich* Sebastiana Klonowica, wydany sześciokrotnie w latach 1576-1697; *Vita...Stephani Regis* Krzysztofa Warszewickiego, wznowione czterokrotnie w latach 1587-1627 (edycje krajowe) i dwukrotnie w latach 1588-1627 (edycje zagraniczne); *Thron ojczysty...* Augustyna Kołodzkiego, wydany w trzech edycjach z lat 1707-1727.

W tym miejscu nie można pominąć wydawnictw hagiograficznych, zawierających niekiedy wątki polityczne, zwłaszcza w kontekście relacji państwo-Kościół katolicki (szczególną rolę odgrywał tu kult św. Stanisława).

Przykładem takich dzieł są *Żywoty świętych...* Piotra Skargi, wydane w piętnastu edycjach w latach 1579-1700 i *Icones...* Marcina Baroniusza, sześć wydań w latach 1602-1609.

Siłą rzeczy treści biograficzne występowały także w utworach parenetycznych takich jak np. *Reges, sancti, bellatores...Poloni* K. Warszewickiego, jedno wydanie zagraniczne z 1601 roku i jedno krajowe z 1629; *Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów starych* (pod kolejnymi edycjami tego utworu podpisali się Wawrzyniec Chlebowski, Paweł Palczowski i Sebastian Aleksander Zakrzewski), który miał co najmniej siedem edycji w latach 1613-1645.

Powyższe publikacje niosły często określone przesłanie ideologiczne i polityczne (dominował tu nurt konserwatywny).

W przeciwieństwie do omówionych powyżej książek, herbarze wydawano zwykle w pojedynczych edycjach np. *Panoszę* z 1575 roku, *Gniazdo cnoty* z 1578 oraz *Herby rycerstwa polskiego* z 1584 – dzieła Bartosza Paprockiego; *Poczet męznego rycerstwa polskiego* z 1634 roku, Jana Karola Dachnowskiego; *Herbarz szlachty litewskiej* z 1653, W. Kojalowicza; *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej...* Wacława Potockiego z 1696; *Herby polskie...* Antoniego Swacha, dwa wydania z 1705 roku.

Herbarze były tylko jednym z rodzajów wydawnictw zawierających informacje o charakterze genealogicznym. Inne publikacje to m.in. panegiryki, epitafia, kazania

okolicznościowe itp. Ponadto, podobne treści można było znaleźć właściwie w każdym dziele historycznym.

Analizując dostępne inwentarze księgozbiorów szlacheckich można stwierdzić, że przeważająca ich część rejestruje druki omawianych typów. Ich liczba waha się od kilku do kilkunastu tytułów (przeważają utwory biograficzne).

Wśród nich można wymienić: *Compendium chronicorum Poloniae secundum seriem et succesiones omnium principum* Aleksandra Gwagina (biblioteka H. Szembeka), *Ines Lechias...* Alberta Ines (biblioteki A.M. Lubomirskiego i J. Sobieskiego) czy *Icones książąt i królów polskich* Jana Gołuchowskiego (księgozbiór H. Pinocciego).

Wydawnictwa heraldyczne reprezentują: *Herbarz polski* Marcina z Urzędowa (księgozbiór J. Sobieskiego) i *Orbis Polonus* Szymona Okolskiego (biblioteki Ł. Opalińskiego i J.A. Stadnickiego).

2. PUBLIKACJE Z ZAKRESU TEORII PANSTWA I SPOŁECZEŃSTWA ORAZ PUBLICYSTYKA

Wśród ogółu publikacji politycznych piśmiennictwo tego rodzaju obejmowało ok. 43% przy czym 30% to publicystyka. W badanych księgozbiorach podobna literatura stanowiła od 9% (biblioteka S. Lubienieckiego) do ok. 23% (biblioteka Ł. Opalińskiego). W tej grupie zdecydowanie przeważają traktaty polityczne (największy zbiór wydawnictw publicystycznych posiadał H. Pinocci – ok. 25 tytułów, co stanowiło niewiele ponad 4% ogółu publikacji politycznych rejestrowanych w tej bibliotece).

W bibliotece S. Sapińskiego wielkości te wynosiły ok. 40%, w tym publicystyki 24%, M. Grabskiego ok. 36%, w tym 16% publicystyki.

a) Publikacje z zakresu teorii państwa i społeczeństwa.

Dzieła z tej dziedziny stanowiły ok. 13% druków politycznych, które ukazały się w latach 1501-1732.

Przyjmuje się, że podstawą teoretycznej wiedzy o państwie, polityce, prawie a także społeczeństwie, był w badanym okresie dorobek intelektualny pisarzy starożytnych. Dział publikacji tego rodzaju stanowił w wyróżnionym zbiorze druków ok. 1,6% i obejmował zarówno piśmiennictwo wydawane w wersji oryginalnej jak i tzw. „przeróbki” o zaktualizowanej treści.

Znaczenie literatury starożytnej wynikało m.in. z tego, że program nauczania polityki i prawa obowiązujący w szkolnictwie polskim (zwłaszcza w katolickim) oparty był o dzieła m.in. Arystotelesa, Cycerona, Platona.

Szczególny wpływ na kształt polskiej myśli politycznej wywarły prace Arystotelesa. Jego krajowe edycje to np. *Aristoteles politicorum...* w opracowaniu C. Sigoniusa wydane w latach 1557-1577, tłumaczone przez Sebastiana Petrycego i opublikowane pt. *Politika Aristotelesowe* w 1605 roku oraz tegoż tłumacza *Etyka Aristotelesowa* z 1618 roku. *Etyce* poświęcił swoje opracowania Jan Crell (wydana w dwóch edycjach *Etica Aristotelica* i *Prima ethices elementa* z 1635 roku). Prace

Crella są istotne z tego względu, że chociaż śladem swoich poprzedników rozpatrywał kwestie społeczno-polityczne w kategoriach moralnych, przedmiotem jego zainteresowania była już nowożytna problematyka np. prawo narodów czy prawo naturalne.

Należy także wspomnieć o dziełach Jakuba Piotrowickiego: *Quaestio de principis et natura* z 1623 i *Quaestio de optima Reipublica forma ab Aristotele definita* z 1626 roku.

Zważywszy na rolę jaką odgrywał platonizm w kształtowaniu się nauki o państwie zwraca uwagę fakt, że najważniejsze dzieła Platona *O państwie* i *Prawa* nie miały krajowych edycji. Były jednak wielokrotnie cytowane przez polskich pisarzy politycznych np. A.F. Modrzewskiego, S. Orzechowskiego, Ł. Górnickiego, F. Birkowskiego (z koncepcjami Platona można spotkać się także w dysertacjach uniwersyteckich i szkolnych np. Gimnazjum Gdańskiego).

W oparciu o dorobek Platona, Arystotelesa i Cyncerona powstał *Traktacik...o Rzeczypospolitej* Jerzego Lemke, wydany trzykrotnie w latach 1608-1632. Lemke zawarł w swym dziele krytykę omnipotencji stanu szlacheckiego i żądanie emancypacji mieszczaństwa, które jest ważnym ogniwem systemu ekonomicznego każdej organizacji państwowej.

Stosunkowo dużą popularnością wśród krajowych drukarzy (tylko w XVI wieku) cieszyły się mowy Demostenesa, z których można wymienić m.in. *Oratio de libertate Rhodiorum*, wydana w trzech edycjach w latach 1521-1547 oraz *Oratio de pace*, opublikowana dwukrotnie w latach 1531-1546.

Jednak w źródłach bibliograficznych najczęściej występują pisarze antycznego Rzymu, szczególnie Cynceron autor m.i.n.: *Somnium Scipionis...de Republica*, dwa wydania z lat 1511-1527. Dużą liczbą wydań cieszyły się *Epistolae familiares* (inny tytuł *Epistolarum familiarum*) opublikowane w najmniej jedenastu edycjach z lat 1510-1685. Z pism filozoficznych ukazały się *De officiis*, dziesięć wydań w latach 1512-1575 i dziewięć edycji pt. *Officia Ciceronis* w latach 1516-1680, przetłumaczone i wydane pt. *O powinnościach wszech stanów ludzi* w czterech edycjach z lat 1575-1606. Wśród opublikowanych mów należy wymienić *Pro rege...ad Caesarem oratio*, dwa wydania z lat 1518-1531 i *Pro lege Manilia...*, trzy wydania z lat 1531-1610.

Wśród wielu krajowych opracowań twórczości Cyncerona znalazło się m.in. dzieło Jana Marcina Ujazdowskiego *In orationem Ciceronis...commentarius* z 1587 roku, oparte na pracach Paulusa Manutiusa, C. Sigonio i E. Hotmana.

Pewien wpływ na postawę polityczną, światopogląd czytelników mogły mieć także pisma filozoficzno-moralne Seneki, z których opublikowano m.in. *Formula honestae vitae*, w pięciu edycjach z lat 1524-1582; *Opera* w dwóch edycjach z lat 1529-1557 oraz *Epistolae*, w czterech edycjach do 1627 roku.

Myśli tego autora były podstawą dla Łukasza Górnickiego do refleksji nad stanem Rzeczypospolitej w dziele *Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta* z 1593 roku.

W analizowanych księgozbiorach szlacheckich można znaleźć od kilku do kilkudziesięciu pozycji z działu literatury antycznej. W bibliotekach reprezentowanych m.in. przez księgozbiór M. Grabskiego występowały przede wszystkim polonika (np. *Officia Ciceronis*), w liczbie co najwyżej kilku tytułów. W większych księgozbiorach dział piśmiennictwa omawianego typu jest znacznie bogatszy,

obejmując często dzieła wydane w opracowaniu krytycznym takich autorów jak: Aldus Manutius, Iustus Lipsius, I. Casaubon, Julius Pacius czy J.C. Scaliger. Były to zwykle publikacje zagraniczne.

Najczęściej spotykani autorzy to: Seneka (biblioteki: S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, S.K. Bieniewskiego, J. Dzieduszyckiego i J.A. Stadnickiego) i Cynceron np. *De legibus* rejestrowane przez inwentarz księgozbioru J. Sobieskiego. Z dzieł Arystotelesa należy wymienić *Politica* (biblioteki: K. Drohojowskiego, J.A. Stadnickiego i J. Sobieskiego), natomiast dzieła zebrane Platona znalazły się w zbiorach Ł. Opalińskiego i H. Pinocciego.

Omawiane księgozbiory rejestrują także polonika, m.in. *Polityka Arystotelesowa* S. Petrycego (biblioteki Ł. Opalińskiego i H. Pinocciego).

Wiek XVII-ty przyniósł w Europie Zachodniej ważne osiągnięcia w zakresie teorii państwa, rozwijając koncepcje ujmujące krytycznie dorobek intelektualny antyku, średniowiecza i czasów późniejszych w tej dziedzinie, o ile stał on w sprzeczności z nowymi potrzebami. Geneza owych przewartościowań tkwiła w twórczości najwybitniejszych pisarzy politycznych Renesansu.

Ogólnie mówiąc, ukształtowały się dwa podstawowe kierunki myślenia: arystotelizm który determinował władzę królewską w sposób ograniczający jej naturę i uprawnienia i kierunek odmienny, dążący do uzasadnienia absolutnej i nieograniczonej władzy monarszej. Wiązą się z tym m.in. kwestie racji stanu, umowy społecznej czy tolerancji religijnej.

Warto więc przyrzeć się w jakim stopniu europejski dorobek w omawianej dziedzinie znalazł swe odbicie w krajowym repertuarze wydawniczym, jeśli chodzi o twórczość najwybitniejszych pisarzy politycznych (biorąc pod uwagę nie tylko przedruki dzieł ale także ich recepcję).

Z autorów szesnastowiecznych należałoby wymienić przede wszystkim Niccolò Machiavellego. Dzieła autora *Księżcia* (objęte indeksem ksiąg zakazanych) nie miały polskich edycji, mimo to były znane. Świadczą o tym m.in. publikacje: *Responsio Nicolai Ziemecki ad...Anonymi* Jerzego Tyszkiewicza z 1610 roku, *Institutionum rei militaris* (cztery wydania z lat 1639-1646) i *Reformacja obyczajów polskich* z 1650 roku Szymona Starowolskiego, *Cnoty cel nie ów do którego zmierza Machiawell...* Krzysztofa Piekarskiego z 1662 roku, *Śmierć pańska...Pawła Jana Sapiehy* z 1667 roku Stanisława Tupika, *Proiecta poetica* Jana Vodassi z 1676 roku czy *Classicum wolności polskiej* Wojciecha Węgierskiego z 1703 roku. Warto podkreślić, że w większości przypadków autorzy polscy odnosili się negatywnie do makiawelizmu co było charakterystyczne dla całego okresu staropolskiego. Dużą rolę w popularyzacji idei Machiavellego odegrał m.in. I. Lipsius – również on krytycznie ocenił tezy *Księżcia* – jeden z najwybitniejszych teoretyków nowożytnego państwa. W Polsce ukazały się wyłącznie tłumaczenia jego prac, mianowicie: *O stałości ksiąg dwoje* Janusza Piotrowicza, dwie edycje do 1649 roku (w 1599 roku ukazało się tłumaczenie niemieckie tego dzieła) i *Politica pańskie* Pawła Szczerbica, dwa wydania z lat 1595 i 1608 roku, ponadto źródła bibliograficzne informują o licznych cytowaniach z różnych dzieł Lipsiusa np. *Iusti Lipsii epistolica...* Jana Mochingera lub *Mendecae...ex...lib. Pol. Arist. de fundamento republicae...et...de monarchia...* Chrystiana Laurentego Somnitza. Pisarstwo Lipsiusa

reprezentowało kierunek arystotelesowsko-tomistyczny; był teoretykiem ustroju republikańskiego.

Odmienne nurt reprezentował Jean Bodin, teoretyk i gorący propagator ustroju monarchii absolutnej. W przeciwieństwie do Lipsiusa dzieł Bodina nie wydawano na terenie Rzeczypospolitej. Jego prace wykorzystali w swoich publikacjach m.in. Jan Łasicki w *Pro Wolano...defensori adversus Antonio Possevino...* z 1584 roku, z J. Bodinem polemizował Szymon Starowolski w *Discursu obtrectas Poloniae*, Andrzej Wargocki w *Apologii...* z 1605 roku i Stanisław Wyliam w *Disputatio politica...* z 1649 roku.

Spośród wybitnych autorów szesnastowiecznych reprezentujących teorię teokratycznej organizacji państwa źródła bibliograficzne odnotowują przede wszystkim pisarzy katolickich, takich jak np. Roberto Bellarmino autor *Compendium doctrinae christianae*, dwa wydania z 1606 i 1655 roku i *Apologia...* z 1610 roku (jedna z najważniejszych pozycji tego autora *De officio principis christiani* nie miała krajowej edycji) czy Franciscus Suarez cytowany przez Jerzego Tyszkiewicza w *Vindiciae doctrinae Societ. Iesu* z 1611 roku.

Poglądy protestanckie reprezentuje tutaj m.in. dzieło J. Kalwina *O zwierchności świeckiej...* wydane w 1599 roku i liczne cytowania prac Filipa Melanchtona.

W przebadanych źródłach bibliograficznych nie udało się odnaleźć informacji na temat tak ważnych pisarzy politycznych XVI wieku jak monarchomachowie: np. G. Buchanan, Juan de Marcana czy Etienne Bœtie (występowali przeciwko bezwzględnej podległości władzy królewskiej broniąc suwerenności i praw rządzonych) i utopiści: Thomas Campanella i Francis Bacon.

Wiek siedemnasty w Europie to okres rozwoju teorii umowy społecznej zakładającej, że podstawy władzy politycznej tkwią w woli jednostek, a nie w autorytecie prawa boskiego. W oparciu o konstrukcję umowy społecznej powstały prace poświęcone teorii państwa takich pisarzy jak m.in.: wielokrotnie cytowany w różnych traktatach politycznych i prawnych autorów krajowych Hugo Grotius (z jego dzieł w Polsce opublikowane tylko *Epistolae ad Israellem(!) Jaski* z 1670 roku); Baruch Spinoza, którego *Tractatus theologico-politicus* nie doczekał się krajowej edycji ale mógł być znany (przynajmniej w sferach naukowych i intelektualnych) tak jak znana była jego *Etyka*, o czym świadczy rozprawa Jana Gotliba Möllera *Benedictum de Spinoza ex ethices...demonstratae* z 1696 roku; Thomas Hobbes cytowany przez Chrystiana Fryderyka Büchera w traktacie *Regnum Dei per naturam a falsis Thomae Hobbes hypothesibus* z 1686 roku i przez Godfryda Königa w rozprawie *Dissertatio de regibus civitatis in genere* z 1675 roku.

Pod wpływem T. Hobbesa (a także J. Bodina) powstawała koncepcja państwa Samuela Pufendorfa zwolennika władzy absolutnej, której podstawą miała być umowa społeczna²⁸. Dzieła Pufendorfa (poza *Puncta transactione*, cztery wyd. z 1659 roku) nie były w kraju przedrukowywane, ale ilość informacji bibliograficznych dotyczących tego pisarza jest znaczna. Przede wszystkim należy wymienić prace Ernesta Königa *Introductio ad libros...Samueli Pufendorfi de officio hominis...* z 1676 roku i *Sam. Pufendorfi liber de officio hominis*, wydana dwukrotnie w latach 1679 i 1682.

Ideologię absolutystyczną głosili m.in. John Barclay i Hermann Conring. Z dzieł J. Barclaya na terenie Rzeczypospolitej ukazały się tylko: *Paraenesis ad sectarios*

huius temporis de vera Ecclesia... wydana dwukrotnie – w tłumaczeniu Ł. Górnickiego w 1628 i w wersji łacińskiej w 1695 roku oraz fragment *Icon animorum* wydany w wierszowanej broszurce w 1647 i 1684 roku. Na nieprzychylny obraz Rzeczypospolitej zawarty w *Icon...* odpowiedział Ł. Opaliński w *Polonia defensa* z 1648 roku²⁹. Publikacje H. Conringa związane z Rzeczypospolitą to m.in. wstęp do *Polonii* S. Starowolskiego (wydania: Wolfenbütel 1656 i Gdańsk 1669) oraz *Enarratio causarum ob quas...Carolus Gustavus...coactus est Regem Poloniam bello adorriri*, wydanie krajowe z 1656 roku. Polemikę z poglądami H. Conringa podjęli: Jan Toński, w *In iustitia armorum Sveciorum in Polonia* z 1656 roku i Jan Sachs w *De scopo Republicae Poloniae adversum Hermannum Conringium*.

Wybitnym autorem XVII wieku, który nawiązywał do teorii J. Lipsiusa, kontynuując arystotelesowsko-tomistyczne tradycje Lowanium był E. Puteanus. Z jego dzieł wydano *Civilis doctrinae lineae quibus Aristotelis Politicorum...* i *Politica Aristotelis continuis aphorismi...* (obie edycje z 1646 roku).

Kończąc warto dodać, że kwerenda bibliograficzna nie przyniosła informacji na temat takich autorów jak Ioannes Althusius, Wilhelm Gottfried Leibnitz, Gabriel Naudé czy Claude Saumaise, I. Arnisaeus.

Należy zaznaczyć, że wyżej przedstawiona analiza obecności najwybitniejszych europejskich pisarzy politycznych w literaturze polityczno-prawnej badanego okresu, ma charakter niepełny, wyrywkowy, gdyż została oparta na niekompletnych danych bibliograficznych.

Nowożytne koncepcje europejskie w dziedzinie nauki o państwie znalazły swoje odbicie w dużych księgozbiorach szlacheckich. Przede wszystkim należy wymienić prace J. Lipsiusa – zwłaszcza *Politicorum...*, które występowały w bibliotekach: S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego, S.K. Bieniewskiego, J.A. Stadnickiego, J. Sobieskiego i według J. Długosza – u Zaslawskiego³⁰.

Znacznie skromniej reprezentowane były dzieła J. Bodina. *De Republica* znane było H. Pinocciemiu a także Ł. Opalińskiemu o czym świadczy obecność w jego księgozbiornie *Synopsis sive medula in sex libri J. Bodini...De Republica* Johanna Werdenhagen. W księgozbiornie J. Sobieskiego znalazło się natomiast *Universa naturae theatrum*.

W omawianych księgozbiornach znalazły się także ślady znajomości *Il Principe* N. Machiawello: posiadał go J. Dzieduszycki a w księgozbiornie Ł. Opalińskiego występowała praca Pedro Ribadeneiro *Trattato contra quello che Niccolo Machiawelli*. Inne dzieło najwybitniejszego pisarza politycznego doby Renesansu, *Sztukę wojenną* rejestrował inwentarz biblioteki J. Sobieskiego.

Można spotkać tutaj także dzieła utopistów: *De philosophia* T. Campanelli (księgozbiornie H. Pinocciego i J. Sobieskiego) i *Utopia* T. Morusa (biblioteka J. Sobieskiego).

Należy przypomnieć autorów parenez katolickich, którzy występowali m.in. przeciwko teorii racji stanu Machiawello, tolerancji religijnej i głosili pochwałę teokratycznej formy państwa. Należał do nich obok wspomnianego P. Ribadeneiro m.in. Carolus Scribanus, autor *Instituto Politico-Christiana* (biblioteka Łukasza Opalińskiego).

Z autorów siedemnastowiecznych najbardziej ceniono Hugo Grotiusa, którego różne dzieła znalazły się w bibliotekach: S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego, J. Stadnickiego i J. Sobieskiego.

Inne dzieła, które warto wymienić to *Elementa philosophica de cive* T. Hobbesa (księgozbiór H. Pinocciego), *Civilis doctrinae* E. Puteanusa (księgozbiór Ł. Opalińskiego), *Doctrina politica* I. Arnisaeusa (księgozbiór S.K. Bieniewskiego).

W księgozbiorach omawianego typu występowały także liczne publikacje o charakterze parenetycznym np. *Le ministre...* Jeana Silhona (biblioteki H. Pinocciego i J. Sobieskiego) oraz *Principis christiani archetypon politicum...* Athanasiusa Kirchera (biblioteka A.M. Lubomirskiego).

Kolejną grupę druków pochodzenia zagranicznego stanowiły swego rodzaju wydawnictwa informacyjne jakimi były tzw. tezaury polityczne np. *Tesoro politico* wydany w Kolonii, rejestrowany przez inwentarz księgozbioru Ł. Opalińskiego lub wydawnictwo o tym samym tytule (edycja z Tours), które posiadał H. Pinocci.

Jeszcze innym rodzajem publikacji polityczno-prawnych omawianego typu były zbiory aforyzmów (funkcjonujące także w rodzimym piśmiennictwie politycznym np. *Monita politico-moralia* Andrzeja Maksymiliana Fredry). Podobne wydawnictwa zawierające elementy refleksji teoretycznej, służyły jednocześnie jako zbiory tekstów retorycznych. Jako przykłady mogą tu posłużyć prace Juliusa W. Zinckgreffa *Emblemata ethico-politicorum* (księgozbiór A.M. Lubomirskiego) i Jeana Chokiera de Surlet *The-saurus politicorum aphorismum* (biblioteka Ł. Opalińskiego). Charakterystyczne jest to, że jednym z kilku tytułów zagranicznych jakie znalazły się w księgozbiorze M. Grabskiego, był właśnie druk tego typu – *Aforismi politici...* Mateo Bacceliniego.

Problemy kompetencji, zakresu władzy królewskiej i jej prawnego upelnomocnienia, społeczeństwa itp. znalazły naturalnie silne odbicie w piśmiennictwie krajowym badanego okresu, przy czym największy dorobek w zakresie refleksji teoretycznej przyniósł okres do połowy XVII wieku. Do publikacji, które osiągnęły największą liczbę wydań należą: *De republica emendanda* Andrzeja Frycza Modrzewskiego (dwa wydania krajowe i dwa zagraniczne w latach 1551-1557, przy czym edycje krajowe były niepełne) i *De libero hominis arbitro*, wydane trzykrotnie w Bazylei w latach 1613-1615; *O wolności Korony Polskiej...* M. Strykowskiego, *Złota wolność Korony Polskiej* podpisywana kolejno przez W. Chlebowskiego i J.K. Dachnowskiego, publikacje wydane pięciokrotnie w latach 1575-1630; *Paradoxa*, cztery wydania w latach 1579-1601, w tym dwa zagraniczne, *Pro Christo fide et Petri sede...*, cztery edycje w latach 1583-1600 – dzieła Krzysztofa Warszewickiego; *Stanisłai Orechovi Apocalipsis facies perturbatae Reipublicae* (tłumaczenie polskie *Wizerunek utrapionej Rzeczypospolitej...*) Jana Dymitra Solikowskiego, dzieło wydane dziesięciokrotnie w latach 1580-1696; *Fidelis subditus sive de institutio regia* Stanisława Orzechowskiego, pięć edycji w latach 1584-1698; *Exorbitacje albo o rzeczach w każdym królestwie i rzeczypospolitej potrzebnych* Piotra Wężyka Widawskiego, wydane w trzech edycjach w latach 1603-1649; *De optimo Reipublicae statu* Jerzego Ossolińskiego, dzieło opublikowane w zbiorze *Orationes*, trzykrotnie w latach 1647-1686.

Wymienione wyżej publikacje łączą w sobie wątki refleksji teoretycznej z treściami publicystycznymi, odnoszącymi się do aktualnych problemów rzeczywi-

stości politycznej Rzeczypospolitej. Powyższe zestawienie wskazuje, że zdecydowanie największą liczbą wydań cieszyły się dzieła wyrażające akceptację ustroju państwa jako monarchii stanowej, w której pełnią praw politycznych cieszył się wyłącznie stan szlachecki. Ten typ ustroju można określić mianem monarchii mieszanej, zorganizowanej na zasadzie wzajemnego współwystępowania instytucji republikańskich, oligarchicznych i monarchicznych. Aprobata modelu rozwiązań ustrojowych łączyła się równocześnie z krytyczną oceną funkcjonowania urzędów państwowych. Za zły stan państwa obarczono odpowiedzialnością szlachtę. Z tego względu właśnie w odrodzeniu moralnym szlachty widziano sposób na sanację instytucji republikańskich państwa (S. Orzechowski, P. Wężyk Widawski) postulując równocześnie wzmocnienie władzy królewskiej kontrolowanej przez Kościół katolicki (K. Warszawicki).

Koncepcje polityczne sformułowane przed 1650 r. znalazły swoją kontynuację w piśmiennictwie okresu późniejszego. Największą liczbą wznowień cieszyły się dzieła: A.M. Fredry *Monita politico-moralia*, wydane w ok. jedenastu edycjach zagranicznych w latach 1664-1727; Kazimierza Zawadzkiego *Tractatus super ad verentiam defectum in captibus imperii Sarmatici*, cztery wydania (w tym jedno zagraniczne) z lat 1676-1716; Stanisława Herakliusza Lubomirskiego *Rozmowy Artaxesa i Ewandra*, cztery wydania z lat 1683-1718, tegoż *Adverbiorum moralium...* wydane siedmiokrotnie w latach 1688-1716 i *De vanitate consiliorum* (polskie wersje to: *Zbawiennych środków książeczka* i *Próżność i prawda rady*) wydane w czternastu edycjach w latach 1699-1728; Jana Stanisława Jabłonowskiego *Skrupul bez skrupułu*, dwa wydania z 1730 roku. Piśmiennictwo reprezentowane przez wyżej wymienione tytuły nie odbiega w warstwie merytorycznej od poprzedniego okresu. Uznając za idealny ustrój Rzeczypospolitej, upatruje jednocześnie przyczyny kryzysu państwowości polskiej w degeneracji moralnej szlachty (uderza przy tym pesymizm w ocenie szlachty jako potencjalnej siły sprawczej procesu reform państwa). Zwraca natomiast uwagę mała ilość nowych, oryginalnych utworów opublikowanych po 1660 roku) zwłaszcza w latach 1700-1732.

Niewielką grupę wśród traktatów politycznych stanowiły dzieła o charakterze naukowym, pozbawione w zasadzie treści publicystycznych. Powstały one zwykle w środowisku uczonych związanych z takimi ośrodkami jak Gdańsk, Toruń czy Elbląg. Można tutaj wymienić wielu autorów m.in. Piotra Oelhafiusa, Jana Nixdorfa, Samuela Schelgwiga, Jana Krzysztofa Rosteuschera, czy J.K. Hartknocha. Przykładem takiej pracy były *Systemae politicae...* Batłomieja Keckermanna – wydane w czterech zagranicznych edycjach w latach 1606-1616.

Dosyć często wśród traktatów politycznych można spotkać dzieła o charakterze parenetycznym, takie jak: *Totius philosophiae* Henryka Wildenberga, sześć wydań w latach 1548-1571, w tym jedno krajowe (druk zawiera wzorce monarchy, posła itp.); *De optimo senatore* Wawrzyńca Goślickiego, trzy wydania z lat 1568-1593; *De legato et legatione* K. Warszawickiego, pięć wydań z lat 1595-1646, w tym jedno zagraniczne i *Regum et principum...* tegoż autora, wydane w trzech edycjach (dwie zagraniczne) z lat 1603-1608; *Bellator christianus...* Mateusza Bembusa, cztery wydania w tym jedno zagraniczne w latach 1617-1688 oraz *De bono et malo...* Wojciecha Tylkowskiego, wydane w dwóch edycjach z lat 1690-1691.

Wśród wymienionych publikacji zawierających próby określenia wzorca idealnego monarchy, męża stanu czy obywatela, przeważają parenezy katolickie.

Analizując inwentarze bibliotek szlacheckich można stwierdzić, że niezależnie od ich rodzaju, zawierały one szeroką reprezentację piśmiennictwa krajowego z omawianej dziedziny. Można wymienić np. *De Republica...* A.F. Modrzewskiego (biblioteki H. Szembeka i J.A. Stadnickiego), *Quincunx to jest wzór Korony Polskiej...* S. Orzechowskiego (księgozbiory: J. Lorkowskiej, H. Szembeka i H. Pinocciego) czy *De optimo Reipublicae statu* Jerzego Ossolińskiego (biblioteki Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego oraz zapewne A.M. Lubomirskiego, który odziedziczył duży zbiór rękopiśmiennych dzieł kanclerza w tym trzy zbiory mów).

W drugiej połowie XVII wieku największą popularnością cieszyły się *Monita politico-moralia* A.M. Fredry obecne w bibliotekach H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego, M. Grabskiego, J. Dzieduszyckiego i J. Sobieskiego. Ponadto według H. Bogdanow³¹ *Monita* znalazły się także w pięciu inwentarzach księgozbiorów szlachty krakowskiej.

Z dzieł parenetycznych można wymienić m.in. *Dworzanina polskiego* Ł. Górnickiego (biblioteki S. Sapińskiego, Ł. Opalińskiego i H. Pinocciego), *De consilio* (biblioteka J. Sobieskiego) i *De legato...* (biblioteka J.A. Stadnickiego) K. Warszewickiego, *De institutione principis* Henryka Martiniego (biblioteka A.M. Lubomirskiego) oraz *Theatrum politicum quod agendum sit a principe* Ambrożego Marlaniego (księgozbiór M. Grabskiego).

b) Publicystyka

Jak już wspomniano wydawnictwa tego typu zdecydowanie górują liczebnością w zbiorze publikacji politycznych. Największą ilość wydań osiągnęły następujące tytuły: *Rozmowa...o wolnościach i prawach polskich*, Ł. Górnickiego, wydana trzykrotnie do 1616 roku pod różnymi tytułami (jej uzupełnieniem była *Droga do zupełnej wolności...* wydana dopiero w 1650 roku); *Sejm niewieści...* satyra Marcina Bielskiego, trzy edycje w latach 1586-1639; *Kazania sejmowe* zamieszczone w zbiorze *Kazania na niedzielę i święta*, pięć wydań w latach 1597-1618 i w *Kazaniach żołnierskich*, cztery wydania w latach 1677-1688, *Wzywanie do pokuty obywatelów Korony Polskiej*, sześć wydań z lat 1610-1715 – utwory Piotra Skargi; *Cenzor obyczajów niektórych...* Jana Januszowskiego, cztery edycje z lat 1607-1628; *Prywata Polską kieruje*, trzy wydania z lat 1624-1649, *Poprawa niektórych obyczajów polskich* i *Reformacja obyczajów polskich*, cztery wydania z lat 1625-1692 – utwory Szymona Starowolskiego; dramat *Nędza z biedą z Polski idą*, co najmniej pięć wydań w XVII wieku; *Satyr na twarz Rzeczypospolitej* Samuela Twardowskiego, trzy edycje z 1640 dwie z 1645 roku; *Satyr nowy z chorej głowy* lub *Satyr polski wraca się z Bukowiny*, cztery edycje wydane zapewne po klęsce piławieckiej (1649 rok); *Satiri albo przestrogi do naprawy rządu...w Polsce* Krzysztofa Opalińskiego, wydane pod różnymi tytułami w dziewięciu edycjach w latach 1650-1698.

Wyżej wymienione publikacje tradycyjnie, zgodnie z utartą konwencją, ujmowały problematykę polityczną w kategoriach etycznych, piętnując złe obyczaje, negatywne strony życia politycznego i społecznego państwa. Szczególną uwagę

poświęcano destrukcyjnej roli szlachty. W związku z tym przeważały opinie postulujące np. zwiększenie kompetencji senatu i wzmocnienie władzy królewskiej (P. Skarga i Szymon Starowolski) przy zachowaniu systemu monarchii mieszanej i dominującej roli Kościoła katolickiego w państwie.

Część wydawnictw publicystycznych poświęcona była stosunkom państwo-Kościół, problemom wyznaniowym (ok. 3% ogółu publikacji politycznych). Należały do nich: *De controversis inter ordinem ecclesiasticum et secularum in Polonia...* Laurentego Faunteusa, wydane trzykrotnie w latach 1587-1632 (dzieło stanowiło podsumowanie całości pretensji Kościoła wobec państwa); *Informacje o niektórych artykułach między duchownym a świeckim stanem* Mikołaja Dobrosielskiego, trzy edycje z lat 1607-1632; *Decas quaestionum publicarum Regni...* Andrzeja Lipskiego, pięć edycji w latach 1616-1647; *O exorbitacjach stanu duchownego* oraz *O exorbitacjach panów świeckich* Macieja Smogleckiego, trzy wydania w latach 1619-1632; *Stacje żołnierskie* S. Starowolskiego, pięć wydań w latach 1623-1638.

Przytoczone tytuły prezentują wyłącznie punkt widzenia duchowieństwa (w takich kwestiach jak np. dziesięciny, sądy duchowne, opodatkowanie Kościoła na rzecz państwa). Publikacje wymierzone przeciwko duchowieństwu ukazywały się rzadko, w pojedynczych anonimowych edycjach (do wyjątków należały takie utwory jak *Monita privata...* Hieronima Zahorowskiego, utwór antyjezuicki wznawiany pięciokrotnie w latach 1612-1662).

Do polemik międzywyznaniowych należały np. *Proces konfederacji...* Piotra Skargi, pięć wydań z lat 1595-1615 oraz publikacje Daniela Ernesta Jabłońskiego wyrażające punkt widzenia dysydentów *Jura et libertates disidentum*, sześć wydań zagranicznych w latach 1708-1720.

Kolejny typ druków publicystycznych to utwory zajmujące się wyłącznie lub w znacznej części stanem ekonomicznym Rzeczypospolitej, obejmujące ok. 0,7% ogółu publikacji politycznych. Z kilkudziesięciu tytułów wznowienia miały jedynie dwa dzieła: *Cena pieniędzy jaka być ma* Jana Grodwangera, trzy edycje w latach 1631-1632 i *Dyskurs o pomnożeniu miast w Polsce* S. Starowolskiego wydany dwukrotnie w 1648 roku.

Obie publikacje nawiązując do koncepcji merkantylizmu, proponowały m.in. dokonanie zmian, dzięki którym nastąpi wzmocnienie gospodarcze miast i kupiectwa a więc rozwój przemysłu i eksport wytwarzanych produktów. Były to jedne z nielicznych szerszych ujęć problematyki. Zdecydowana większość wydawnictw tego typu poświęcona była wyłącznie kwestiom monetarnym.

Do swego rodzaju utworów publicystycznych można zaliczyć także paszkwile, popularną broń w walce politycznej. Przykładem takiego wydawnictwa może być utwór Johanna Frischmana *Animarum in Europa...* wydany pięciokrotnie w 1656 roku w Upsali miał usprawiedliwić w oczach europejskiej opinii publicznej szwedzką agresję na Rzeczpospolitą. Druk Frischmana funkcjonował także w krajowym obiegu czytelniczym o czym świadczą inwentarze bibliotek szlacheckich.

Spośród utworów publicystycznych, które znalazły się w księgozbiorach szlacheckich szersze ujęcie reprezentują: *Accusationes in Christophorum Zborovium actiones III* Andrzeja Rzeczyckiego (księgozbiory S. Sapińskiego i H. Pinocciego z tym, że dzieło Rzeczyckiego w bibliotece Pinocciego występowało w dziale *Libri*

Istoric), *Reformacja obyczajów...* S. Starowolskiego rejestrowana przez inwentarze bibliotek M. Grabskiego i J.A. Stadnickiego, *Polonia defensa...* Ł. Opalińskiego (biblioteki Ł. Opalińskiego i H. Pinocciego), *Perspectiva politica Regno Poloniae elaborata* A. Korycińskiego w księgozbiorach M. Grabskiego i S.K. Bieniewskiego oraz *De vanitate consiliorum* S.H. Lubomirskiego, które obecne było w ośmiu inwentarzach bibliotecznych szlachty krakowskiej.

W większości księgozbiorów można znaleźć także jakąś pozycję zawierającą polemikę wyznaniową np. *Mowy* Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, w których autor występował przeciwko równouprawnieniu obywatelskiemu dysydentów, obecne w zbiorze M. Grabskiego i w księgozbiorach szlachty krakowskiej.

Przykładem druku dotyczącego stosunków państwo-Kościół jest *Deklaracja albo zniesienie pretensji żołnierza z dóbr duchownych* (biblioteka H. Pinocciego).

Problematyka stanu gospodarczego państwa znalazła odbicie w księgozbiorach pochodzących z drugiej połowy badanego okresu, co było związane z permanentnym kryzysem monetarnym w Polsce po 1660 roku. Kwestię upadku monety krajowej i skarbu państwa poruszały publikacje dotyczące tzw. sprawy Tytusa Liwiusza Boratyniego i Tynffa. Chodziło tutaj o domniemane nadużycia popełnione w trakcie emisji monety przez mennicę królewską, którą kierował w pewnym okresie Boratyni. Do tego typu druków należała m.in. *Informacja o mennicy szelągowej* Boratyniego (biblioteki A.M. Lubomirskiego i M. Grabskiego). Z pewnością, publikacja ta była znana także H. Pinocciemu, który żywo interesował się podobną problematyką. W jego księgozbiorze znalazło się sporo prac drukowanych i rękopiśmiennych (także autorstwa samego Pinocciego) z dziedziny ekonomii.

Inne publikacje, o jakich można wspomnieć to anonimowy *Dyskurs o terażniejszym stanie żup solnych* w bibliotece A.M. Lubomirskiego oraz *Sposób jakim góry złote, srebrne... w Królestwie Polskim naprawić* Wojciecha Gostkowskiego (biblioteka M. Grabskiego).

W części księgozbiorów (takich jak biblioteki Ł. Opalińskiego, S. Lubienieckiego, A.M. Lubomirskiego itp.) obok poloników występowała także publicystyka zagraniczna, którą zaliczono w niniejszym opracowaniu do działu historii krajów europejskich, np.: *Pietra del paragone politico... maggiore monarchie* T. Boccaliniego – utwór odnoszący się do stosunków hiszpańsko-włoskich na początku XVII-tego wieku (biblioteki H. Pinocciego i A.M. Lubomirskiego) jak również *Mars gallicus seu de iustitia armorum et foederum regis Galiae...* C. Jansena (księgozbiór Ł. Opalińskiego).

3) Druki o charakterze informacyjno-propagandowym

Zespół druków tego typu obejmujący m.in. mowy sejmowe, diariusze, projekty ustaw i obrad sejmowych, listy repsonsy, manifesty, utwory okolicznościowe, relacje, wydawnictwa o charakterze prasowym itp. stanowił ok. 30% zbioru druków politycznych.

W badanych księgozbiorach wydawnictwa z omawianej dziedziny stanowiły nieznaczny zbiór jeśli chodzi o duże biblioteki szlacheckie (wyjątkiem jest tutaj biblioteka H. Pinocciego – ok. 11% całego zbioru pozycji politycznych, natomiast

największy procentowy udział druków i rękopisów omawianego typu rejestruje księgozbiór A.M. Lubomirskiego – czternaście tytułów czyli ok 16%). Stosunkowo dużą ilość druków tego typu znalazła się w małych księgozbiorach szlacheckich np. w księgozbiorze S. Sapińskiego (ok. 16%) a w księgozbiorze M. Grabskiego (ok. 18%).

Ważną rolę w systemie informacji politycznej Rzeczypospolitej odgrywały tzw. *Vota sejmowe* (obok diariuszy, projektów ustaw i obrad sejmowych, instrukcji sejmikowych – druków nieurzędowych i urzędowych związanych z kampaniami i obradami sejmowymi). Pełniły one wiele funkcji. W chwili publikacji informowały czytelników o aktualnych problemach państwa będących przedmiotem obrad sejmowych i o decyzjach, które na sejmach zapadały. Równocześnie wyrażały poglądy mówców (pojawiały się tutaj wątki publicystyczne i propagandowe) oraz informowały elektorat szlachecki o tym w jakim stopniu poseł stosuje się do instrukcji sejmikowych. Wraz z upływem czasu druki tego typu – wydawane w zbiorach jako podręczniki do nauki wymowy – miały przygotować młodego szlachcica do aktywnej działalności politycznej, służąc za wzór retoryki politycznej. W dalszej kolejności *vota* stawały się ważnym źródłem wiedzy historycznej. Publikacje te wydawane były zwykle w pojedynczych edycjach. Zadaniem drukarzy urzędowych i działających przy sejmach było m.in. publikowanie głosów poselskich (często podobne wydawnictwa ogłaszane także nakładem własnym autora), dlatego nie ma sensu wymieniać tutaj poszczególnych tytułów. Można tylko podkreślić, że istnieje pewna prawidłowość: szczególnym dorobkiem w tej dziedzinie wyróżniali się aktywni działacze polityczni wielokrotnie pełniący funkcje posłów, senatorowie i monarchowie.

Podobne funkcje (publicystyczne, informacyjne i propagandowe) pełniły różnorakie listy, responsy, manifesty itp. Należy zaznaczyć, że wspomniane „listy” miały charakter dzisiejszych „listów otwartych”.

Należały do nich np.: *Epistola...ad Laurentium Gembicki* Reinholda Heidensteina, wydane trzykrotnie w latach 1610-1712 czy *Respons na list...Kasztelana Bydgoskiego* Stanisława Kazimierza Dąbskiego wydany w co najmniej trzech edycjach w 1697 roku.

Publikacja S.K. Dąbskiego jest typowym drukiem związanym z walką polityczną w trakcie elekcji. Inny tytuł tego rodzaju to np. *Cenzura candidatorum...* Andrzeja Olszowskiego wydana w latach 1669-1670, w liczbie jedenastu edycji.

Oczywiście, nie tylko elekcje były przyczyną wzmożonej produkcji wydawniczej w zakresie publikacji informacyjno-propagandowych. Dotyczy to wszystkich ważniejszych wydarzeń politycznych np. przyjęcie przez Jerzego Ossolińskiego tytułu książęcego wywołało natychmiastową reakcję szlacheckiej opinii publicznej. M.in. ukazała się wtedy publikacja Adama Grodzieckiego *Przestroga o tytułach, dygnitarstwach cudzoziemskich w Polskim Królestwie* wydana w trzech edycjach z lat 1634-1637 (przyjmowanie obcych tytułów, orderów dworskich itp. stanowiło w opinii szlacheckiej zaprzeczenie – chociażby tylko nominalnej – zasady równości).

Inne publikacje o charakterze okolicznościowym to np. takie tytuły jak: *Kołęda moskiewska, to jest wojny moskiewskiej przyczyny słuszne...a nadzieja zwycięstwa wielka* Pawła Palczowskiego z 1609 roku, czy *Bij Gustawa kto dobry* Kaspra Twardowskiego z 1629 roku.

Druki tego typu pojawiające się zwykle w okresie wojen toczonych przez Rzeczpospolitą, można zaliczyć do dużego zespołu publikacji z zakresu propagandy patriotyczno-wojennej.

Z konfliktami zbrojnymi łączyły się tzw. relacje i nowiny: *Szturm smoleński sobotni* z 1611 roku Jana Krajewskiego, anonimowa *Relacja bitwy...* z 1620 roku, *Relacja prawdziwa o wejściu Wojska Polskiego do Wołoch* Teofila Szemberga, trzy wydania z 1621 roku, *Relacja ekspedycji zbaraskiej* Marcina Kuczwarewicza z 1650 roku.

Obok nowin, awiz i relacji, w drugiej połowie XVII pojawiły się już wydawnictwa periodyczne np. *Wiadomości różne cudzoziemskie* wydawane od 1679 i *Mercurius Polonicus* wydawany od 1661 roku.

Wśród publikacji propagandowych jako odrębny, zwarty zespół można wyróżnić utwory antytureckie (ok. 1,7% zbioru druków). Wydawnictwa tego typu to m.in. *De bello adversus Turcas*, sześć wydań w latach 1543-1663 i *Turcica secunda*, pięć edycji w latach 1544-1663, w tym dwie zagraniczne – prace Stanisława Orzechowskiego; *Deliberacja o spolku(!) i związku Korony Polskiej* Jakuba Ponętowskiego, cztery wydania w latach 1595-1646, poświęcona projektom utworzenia ligii antytureckiej; *Pobudka...do wojny przeciw Turkom i Tatarom*, dwie edycje z 1596 roku i wiele innych utworów Józefa Wereszczyńskiego oraz *De pace inter...belloque Turcis* Szymona Starowolskiego, cztery edycje z lat 1645-1669.

Poszczególne księgozbiory szlacheckie rejestrują przynajmniej po jednym tytule każdego typu publikacji informacyjno-propagandowych. I tak np. w inwentarzu biblioteki S. Sapińskiego znalazło się *Oratio X. Kardynała Radziwiłła* a w księgozbiorze A.M. Lubomirskiego rękopiśmienne mowy kanclerza Jerzego Ossolińskiego. Utwory o charakterze propagandowym mogą reprezentować m.in. *Jawnej niewinności manifest* Jerzego Lubomirskiego (biblioteki A.M. Lubomirskiego i H. Pinocciego) oraz *Cenzura candidatorum...* A. Olszowskiego (biblioteki Ł. Opańskiego i H. Pinocciego). W księgozbiorze H. Pinocciego nie zabrakło także *Przestrogi...* Adama Grodzieckiego. Propagandę wojenną reprezentuje *Pole marsowe Jana Żukowskiego przeciwko królowi szwedzkiemu...*, odnotowane w inwentarzu biblioteki A.M. Lubomirskiego. Z relacji, można wymienić tutaj *List o oblężeniu zamku Dinamentu* (biblioteka S. Sapińskiego) i *Diariusz z oblężenia wiedeńskiego* (biblioteka M. Grabskiego).

Ogólnie mówiąc, liczba zachowanych wydawnictw prasowych, relacji, nowin w badanych księgozbiorach jest niewielka (ulegały często zniszczeniu, zagubieniu bądź „zacytaniu” lub nie były w ogóle w inwentarzach wymieniane). Charakterystyczne jest to, że w dużych bibliotekach szlacheckich obok poloników występowały także publikacje zagraniczne np. „Journal de savans...” (u H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego i J. Sobieskiego) jedno z pierwszych czasopism naukowych – zajmowało się m.in. historią – w Europie. Oprócz tego można wymienić następujące tytuły: *Relation exacte des choses passes dans les assuntes quae le roi de Suede fit donner a Copenhagen* z 1659 roku (biblioteka A.M. Lubomirskiego) i *Awizy różne z cudzych krajów po niemiecku drukowane*. Mógł to być druk zagraniczny lub krajowy (gdański) albo gazetka pisana. *Awizy* znalazły się w księgozbiorze H. Pinocciego.

Wśród publikacji zawierających treści propagandowe największą ilość w omawianych księgozbiorach stanowią druki antytureckie (przede wszystkim polonika ale w dużych bibliotekach także wydawnictwa pochodzenia zagranicznego) i antytatarskie. Sa to m.in.: *Di despotino de Turcarum moribus...* Bartłomieja Geor-giejewicza (biblioteka S. Sapińskiego), *Ad principes populumque chrystianum de bello adversus Turcos...* Gulielmusa Brussiusa (biblioteka Ł. Opalińskiego), *Turcica secunda* S. Orzechowskiego (biblioteka A.M. Lubomirskiego), *Brat Tatar albo liga wilcza...* Jana Białobłockiego (biblioteka H. Pinocciego) oraz *Pobudka na zniesienie Tatarów Perekopskich* S. Starowolskiego (biblioteka M. Grabskiego).

4) PODRĘCZNIKI DO NAUKI WYMOWY JAKO NARZĘDZIE KSZTAŁTOWANIA KULTURY POLITYCZNEJ STANU SZLACHECKIEGO

Publikacje z tej dziedziny stanowią ok. 4% druków politycznych. Wśród nich można wyróżnić dwie podstawowe grupy: traktaty o charakterze teoretycznym, naukowym oraz publikacje zawierające zbiory mów politycznych.

W analizowanych księgozbiorach podobne tytuły stanowią przeciętnie od 6 do 9% – w bogatszych księgozbiorach szlacheckich (biblioteki Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego, J. Sobieskiego a także S. Lubienieckiego).

Inwentarze S. Sapińskiego, M. Grabskiego i H. Szembeka rejestrują tylko kilka pozycji z tej dziedziny (najwięcej druków tego typu – cztery tytuły czyli ok. 7% – znalazło się w bibliotece M. Grabskiego).

a) Traktaty retoryczne

Podstawowym źródłem nauczania retoryki (obejmującej m.in. elementy wiedzy historycznej, w tym heraldyki i polityki³²) była klasyka. Na terenie Rzeczypospolitej ukazały się m.in. *De arte rhetorica libri tres...* Carlo Sigonio interprete z 1577 roku Arystotelesa; *Dialogus de... oratoria Regia* z 1515 roku, *Comentariolum rhetoricum*, dwa wydania z 1527 i 1539 roku Cyserona (nie było pełnego krajowego wydania *De oratore*, *Partitiones oratoriae* ani *Orator* tegoż autora).

Jako przykłady nowożytnych opracowań dorobku pisarzy antycznych mogą posłużyć dzieła (obok wspomnianych wyżej prac Adama Romera) m.in. Andrzeja Franckenbergera *Norma enarrandi ac... oratores Demosthenem et... Ciceronem...* z 1570 roku i Bartłomieja Duczymińskiego *Exercitium rhetoricum ad exemplum primae Ciceronis Philippicae ad Mar. Antonium...* z 1619 roku.

Ponadto dzieła Arystotelesa, Cyserona czy Kwintyliana wykorzystano w takich traktatach jak: *Systema rhetoricae* Bartłomieja Keckermanna, wydane czterokrotnie w latach 1608-1618; *De arte rhetorica libri tres, ex Aristotele, Cicerone etc.*, osiem wydań w latach 1645-1706, *Compendium rhetoricae*, siedem edycji w latach 1703-1727, *Tabulae rhetoricae*, sześć wydań w latach 1714-1730 – dzieła Cypriana Suareza; *Praecepta artis rhetorices...* Zygmunta Lauxamina, dwanaście edycji w latach 1648-1732; *Orator...* Michała Radaua, dwadzieścia wydań w tym dwa krajowe z lat 1655-1721 (dzieło zawierało m.in. utwory J. Barclaya i Marcusa Boxhorna).

Tak znaczna podaż druków tego rodzaju wynikała z rozwoju szkolnictwa (zwłaszcza jezuickiego) jaki nastąpił w XVII wieku, ale przede wszystkim ze znaczenia, jakie przypisywano sztuce wymowy w całej kulturze badanego okresu.

Podobne wydawnictwa występowały zwykle w takich księgozbiorach jak biblioteki: S. Lubienieckiego, Ł. Opalińskiego, H. Pinocciego, J. Sobieskiego itp. Z ważniejszych pozycji warto wymienić dzieła Lucjusza Seneki Starszego (odnotowane w bibliotece S. Lubienieckiego, znane także Ł. Opalińskiemu i H. Pinoccie-mu), dzieła Arystotelesa i Cycerona (biblioteka J. Sobieskiego).

Obok dzieł pisarzy antycznych, omawiane księgozbiory zawierały bogate dzieła traktatów pisarzy nowożytnych, takich jak: Iohann Sturm, Ioannes Gerard Vossius, Iacobus Pontanus, Gerard Pelletier i inni.

W księgozbiorie J. Lorkowskiej znalazło się dzieło Kwintyliana *Institutio oratoria* natomiast w bibliotekach M. Grabskiego i H. Szembeka prace pisarzy nowożytnych, kolejno: *Ars conversandii certis regulis comprehenda* Jana Webera i *Poeticarum institutionum* I. Pontanusa (wszystkie wyżej wymienione dzieła ukazały się za granicą).

b) Zbiory mów

Wydawnictwa tego typu zawierały m.in. przykłady wystąpień sejmowych. Według B. Nadolskiego tylko nieliczne z nich miały prawdziwie polityczny charakter. Były to takie przemówienia jak: witanie i żegnanie królów, dziękowanie za przyznane urzędy lub dopraszanie się o nie itp. Autorzy mów wywodzili się z reguły spośród dostojników państwowych. Z punktu widzenia niniejszej pracy do najistotniejszych należały – z niżej wymienionych – publikacje Kazimierza Jana Woysznarowicza i Jana Pisarskiego³³.

Należy tutaj wymienić m.in. *Oratora politycznego* K.J. Woysznarowicza, wydanego trzykrotnie w latach 1644-1677; *Wydwornego polityka* Macieja Dobrackiego, pięć wydań z lat 1664-1690; *Mówcę polskiego* J. Pisarskiego, pięć wydań z lat 1668-1689; *Phoenix rhetorum* Jana Kwiatkiewicza wydany w trzech edycjach w latach 1672-1720; *Famę polską* Kazimierza Wieruszewskiego, wydaną trzykrotnie w latach 1720-1730.

Istniał jeszcze jeden rodzaj publikacji omawianego typu, który można określić mianem epistolografii politycznej. Przykładem takich wydawnictw mogą być: *Kancelaria polityczna* M. Dobrackiego zawierająca zestaw wzorów sporządzania podań, listów, monitów do urzędów państwowych itp. (wydana w czterech edycjach w latach 1665-1690) i *Promptuarium epistolographium...* Samuela Obodzińskiego z 1665 roku, zawierające wzory listów dyplomatycznych.

Wyżej wymienione publikacje znalazły się w większości bibliotek szlacheckich. Do najpopularniejszych należała praca J. Pisarskiego (biblioteki M. Grabskiego, H. Pinocciego, J. Dzieduszyckiego i J. Sobieskiego). W księgozbiorze S.K. Bieniewskiego odnotowano pracę K.J. Woysznarowicza a w księgozbiorach szlachty krakowskiej niewymieniane dotąd dzieła: Jana Dembińskiego *Różne mowy publiczne, sejmikowe i sejmowe* wydane w 1727 roku i Wojciecha Bystrzonowskiego *Polak sensat* z 1730 roku.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Opierając się na danych zawartych w niniejszym opracowaniu, można założyć z dużą dozą ostrożności, że literatura polityczna plasowała się w repertuarze wydawniczym lat 1501-1732 zaraz po drukach religijnych i panegirycznych. Podobną tezę zdają się potwierdzać badania M.B. Topolskiej, według której w dziale książki świeckiej o charakterze naukowym wydawanej w Wielkim Księstwie Litewskim, druki historyczne wespół z prawnymi stanowiły 45%.³⁴

Wzrost liczby krajowych wydawnictw omawianego typu nastąpił w drugiej połowie XVIII wieku. Skalę owej zmiany można zobrazować ponownie na przykładzie podaży piśmiennictwa naukowego. Otóż, według A. Żbikowskiej-Migoń wśród publikacji naukowych wydanych w Polsce w latach 1750-1820 literatura historyczna stanowiła ok. 13,2% (484 tytuły)³⁵ podczas gdy w latach 1501-1732 ukazało się ok. 1000 tytułów o tematyce historycznej, wśród których dzieła naukowe stanowiły niewielką część.

W świetle powyższych rozważań wypada się zgodzić z J. Tazbirem, że „Literacka kultura europejskiego baroku była oparta przede wszystkim na słowie drukowanym; w Polsce natomiast o wiele znacznieszą rolę odgrywał rękopis oraz – żywe słowo (...) Wzrostowi liczby druków dewocyjnych i panegirycznych towarzyszył w XVII stuleciu spadek publikacji innego typu (...)”³⁶

W przypadku poszczególnych dziesięcioleci produkcja wydawnicza nie odbiegała w zasadzie od przeciętnej (10%). Wzrastała znacznie jedynie w momentach szczególnie skomplikowanej sytuacji społeczno-politycznej państwa. Typowym przykładem jest tutaj burzliwe dwudziestolecie pomiędzy 1571 a 1590 rokiem (okres ugruntowania się ustroju demokracji szlacheckiej w dobie pierwszego bezkrólewia 1572-1573, wojny domowej związanej z elekcją Stefana Batorego i elekcją Zygmunta III, sejmu pacyfikacyjnego z 1589 roku – to najważniejsze wydarzenia polityczne epoki).³⁷ Istniał więc bezpośredni związek między życiem społeczno-politycznym kraju a produkcją literatury politycznej. Taki stan rzeczy determinował repertuar wydawniczy w zakresie piśmiennictwa omawianego typu. Miało ono przede wszystkim charakter użytkowy, praktyczny, przeznaczony dla najszerszych rzesz czytelników (oczywiście w skali całego kraju).

Wśród druków o tematyce politycznej zdecydowanie dominują publicystyka (zwraca uwagę fakt, że publikacje w języku polskim stanowiły ok. 62%) i druki informacyjno-propagandowe. Rola publicystyki wzrasta zwłaszcza po 1660 roku, kiedy to spada liczba książek wyprodukowanych przez krajowe oficyny wydawnicze (dotyczy to także publikacji historycznych i teoretycznych traktatów politycznych).

Jednak szczególnie trudny okres, w zakresie produkcji literatury politycznej o „poważniejszym ciężarze gatunkowym”, przynoszą lata 1700-1732.

Z analizy danych bibliograficznych wynika, że gros publikacji ujmujących problemy państwa w sposób całościowy, wyczerpujący, powstało na przełomie XVI i XVII wieku i do połowy XVII wieku. O ich niezmiennej popularności w ciągu całego badanego okresu świadczą liczne wznowienia dzieł takich pisarzy jak Piotr Skarga czy Szymon Starowolski. W latach następnych ilość pism tego typu zmniejsza się znacznie wobec wzrostu produkcji druków ulotnych i informacyjno-propagando-

wych. Te ostatnie tworzą kolejną grupę pod względem liczebności wśród publikacji politycznych. Jako nośniki aktualnych informacji politycznych stanowiły stały element repertuaru wydawniczego nie podlegając w zasadzie zmianom (może z wyjątkiem druków o charakterze prasowym, które wraz ze wzrostem zapotrzebowania na nie, nabierały w ciągu XVII wieku coraz więcej cech wydawniczych charakterystycznych dla współczesnych gazet). Treść druków tego typu nawiązywała z reguły do spraw polskich lub z Rzeczpospolitą związanymi.

Kolejną grupę stanowiły druki o tematyce historycznej. W okresie staropolskim historii przypisywano „duże wartości użyteczne jako nauce, która dostarczała wiele godnych naśladowania przykładów oraz zbawiennych wskazań politycznych”.³⁸ Podobny sposób ujmowania historii znalazł swoje odbicie w produkcji wydawniczej badanego okresu. Świadczy o tym zapewne m.in. znikoma ilość krajowych opracowań z zakresu teorii historii. Innym znamionym przykładem jest duża liczba tytułów z zakresu biografistyki genealogii i heraldyki (z tym, że dzieła heraldyczne wydawano w zasadzie w pojedynczych edycjach co mogło wynikać z wysokich kosztów produkcji tego rodzaju wydawnictw).

Na użyteczne funkcje książki historycznej może wskazać także ewolucja krajowego piśmiennictwa historycznego w zakresie tzw. ujęć całościowych i wzrost w XVII wieku ilości publikacji dotyczących dziejów współczesnych. Powyższe stwierdzenia odnoszą się do dziejów rodzimych dominujących wśród wydawnictw o tematyce historycznej.

Drugą co do wielkości grupę wśród publikacji historycznych stanowiły dzieła z zakresu historii antycznej i starożytności. Większość z nich to dzieła klasyków rzymskich. Były to teksty oryginalne (w wieku XVI opatrzone niekiedy komentarzem naukowym) lub tłumaczone na język polski (zwłaszcza w XVII wieku). Funkcje użyteczne tego rodzaju piśmiennictwa wynikały z tego, że teksty starożytne były traktowane jako wzorce stylistyczne, jako źródło wiedzy o świecie doskonałym i według tej wiedzy starano się formułować programy polityczne, wzorce osobowe i nakazy etyczne konfrontując współczesność ze starożytnością.³⁹ Preferując antyczny Rzym, krajowi wydawcy wyraźnie pomijali dzieje Grecji i Bizancjum. Inną cechą charakterystyczną tej grupy druków to stosunkowo niewielka liczba nowożytnych opracowań dziejów antycznych, w tym tak przecież popularnych i użytecznych wydawnictw jak zbiory sentencji i aforyzmów.

W przypadku historii krajów europejskich źródła bibliograficzne rejestrują przede wszystkim pozycje dotyczące krajów ościennych. Wiązało się to być może z podziałem kontynentu na kilka „małych Europ” z których każda żyła własnym życiem politycznym i kulturalnym – zwłaszcza w XVII wieku.

Stosunkowo duża liczba druków poświęcona Turcji potwierdza szczególną rolę polityczną, kulturalną, a także religijną jaką odgrywał ten kraj w świadomości społecznej począwszy od połowy XVI wieku. Istniało przeświadczenie o stałym zagrożeniu tureckim nie tylko dla Rzeczypospolitej ale dla „całego świata chrześcijańskiego”. Na tym tle zrodziła się idea „przedmurza”, według której ciężar obrony chrześcijańskiej Europy spoczywał na barkach Rzeczypospolitej. Wojny prowadzone z Turcją w XVII wieku utwierdzały ogólne przekonanie o tej specjalnej misji państwa polskiego. Od teorii „małych Europ” odbiega nieco widoczne zaintereso-

wanie dziejami Francji. Brakowało co prawda całościowych opisów dziejów tego kraju, ale ważniejsze wydarzenia z jego historii (np. wojny religijne) znalazły swoje odbicie w krajowej produkcji wydawniczej.

Najmniejszą grupę stanowiły książki z zakresu historii powszechnej. Były to w zasadzie (zwłaszcza w XVII wieku) dzieje Rzeczypospolitej opisywane w połączeniu z historią państw ościennych.

Kolejny dział piśmiennictwa politycznego to traktaty z zakresu teorii państwa i społeczeństwa. Analiza danych bibliograficznych zdaje się wskazywać na brak szerokiej prezentacji europejskiego dorobku w zakresie nowożytnych koncepcji dotyczących teorii społeczeństwa i państwa. Wśród najwybitniejszych pisarzy politycznych, których twórczość znalazła swoje odbicie w źródłach bibliograficznych do najpopularniejszych należeli: J. Lipsius (popularyzator tacytyzmu i makiawelizmu) i E. Puteanus reprezentujący nowożytne ujęcie tradycyjnych doktryn arystotelesowsko – tomistycznych, a także teoretycy umowy społecznej: Hugo Grotius (nawiasem mówiąc zwolennik poglądu, według którego ustroj Rzeczypospolitej stanowił najlepszą formę władzy) oraz Samuel Pufendorf. Niewielkiej ilości dzieł autorów europejskich towarzyszył skromny udział twórczości naukowej sensu stricto pisarzy krajowych (w skali kraju – bowiem od przeciętnej krajowej w tej dziedzinie znacznie odbiegał repertuar wydawniczy oficyn pomorskich działających w takich ośrodkach jak Gdańsk, Toruń czy Elbląg).

Główny zrąb piśmiennictwa omawianego typu stanowiły publikacje o charakterze „emendacyjnym” łączące refleksję teoretyczną nad podstawowymi problemami istoty i organizacji państwa z krytyczną oceną rzeczywistości społeczno-politycznej Rzeczypospolitej. Największa ilość druków tego rodzaju powstała w okresie do połowy XVII wieku, przy czym szczególną popularnością cieszyły się dzieła z przełomu wieku XVI i XVII (S. Orzechowski i J.D. Solikowski).

Następną grupę traktatów politycznych stanowiły utwory parenetyczne, z definicji wypełniające funkcje dydaktyczne, użytkowe. W krajowym repertuarze wydawniczym znalazły się przede wszystkim dzieła autorów rodzimych.

Dzieła autorów antycznych reprezentowane były z reguły przez pisarzy rzymskich (wyjąwszy oczywiście prace Arystotelesa czy Demostenesa). Tak jak w przypadku historii antycznej większość oryginalnych tekstów pisarzy starożytnych opublikowano w okresie Renesansu. Od końca XVI wieku coraz częściej pojawiały się tłumaczenia polskie (niejednokrotnie dalekie od oryginału). Również charakterystyczna jest niewielka ilość nowożytnych opracowań starożytnych koncepcji z dziedziny teorii państwa i polityki (warto tutaj jeszcze raz podkreślić widoczne zainteresowanie myślą polityczną Tacyta, które znalazło odzwierciedlenie w piśmiennictwie XVII wieku).

Najmniejszą – co do liczebności – grupą wyodrębnionych publikacji politycznych były podręczniki do nauki wymowy tzn. traktaty retoryczne i zbiory mów. Wśród traktatów retorycznych najrzadziej reprezentowane były dzieła klasyków (źródła bibliograficzne odnotowują prawie wyłącznie szesnastowieczne edycje wydawnictw tego typu). Dominują natomiast podręczniki retoryki publikowane z reguły dla potrzeb szkolnictwa polskiego. Po 1660 roku nastąpił szczególny wzrost liczby wydań tzw. zbiorów mów, które służyły równocześnie jako podręczniki wymowy i

jako wydawnictwa źródłowe do nauki dziejów ojczystych. Rozwój piśmiennictwa tego rodzaju wynikał zapewne z tego, że zastępowało ono w pewien sposób poważniejszą literaturę polityczną, której coraz częściej brakowało w drugiej połowie XVII wieku. Należy przypomnieć, że obok niewątpliwego zapotrzebowania na literaturę użytkową (które potwierdzają także dane dotyczące publikacji z zakresu prawa i prawodawstwa, wśród których największą grupę stanowiły druki urzędowe i zbiory praw – ok. 23% całej literatury polityczno-prawnej) duży wpływ na repertuar wydawniczy miały różne formy mecenatu, cenzura państwowa i duchowna, autocenzura twórców oraz organizacja, struktura i kondycja finansowa krajowego ruchu wydawniczego.

Krajową ofertę wydawniczą poszerzał import książki rozprowadzanej m.in. przez sieć księgarską. Charakterystyczne jest to, że wśród wydawnictw zagranicznych oferowanych czytelnikom przez polskich księgarzy przeważały naukowe edycje tekstów starożytnych, nowożytne ujęcia dziejów antycznych, dzieła z zakresu historii powszechnej i europejskiej – traktaty polityczne i retoryczne, wypełniając w pewnym stopniu luki w produkcji polskich oficyn drukarskich. Należy zaznaczyć, że tak jak w przypadku produkcji drukarskiej od przeciętnej krajowej odbiegała oferta wydawców pomorskich. Można to stwierdzić porównując inwentarze księgarni Jana Chrystiana Laurera „Catalogus quorundam librorum diversum facultatum qui in officina Johannis Laureri venales habitur” z 1692 roku⁴⁰ czy „Catalogus insignium... librorum officinae Simonis Beckensteinii... bibliopolae Gedanensis” z 1697 roku⁴¹ – w których obok nielicznych poloników występowało głównie piśmiennictwo obce, w tym dzieła najwybitniejszych pisarzy politycznych zarówno szesnasto- jak i siedemnastowiecznych – z inwentarzami księgarni Balcera Hübnera z 1591⁴² i Ignacego Antoniego Hebanowskiego z lat 1709-1715⁴³ (Lwów), Andrzeja Ciechończyka z 1621 roku⁴⁴ (Jarosław) oraz Adama Krypuszowicza z 1653 roku⁴⁵ (Kraków), w których dominują polonika.

W świetle powyższych rozważań nasuwa się pytanie o stopień zależności między repertuarem wydawniczym a zawartością księgozbiorów szlacheckich w zakresie piśmiennictwa politycznego.

Porównując procentowy udział literatury omawianego typu w ogólnej produkcji książki i badanych księgozbiorach szlacheckich (należy przypomnieć, że w omawianych bibliotekach pozycje o tematyce politycznej stanowiły przeciętnie 1/3 wszystkich pozycji, przewyższając liczebnością książki o innej tematyce) można wysnuć wniosek o istnieniu rozbieżności między ofertą wydawniczą krajowych oficyn drukarskich a potrzebami tego kręgu czytelników.

Podobną hipotezę może potwierdzać fakt obecności w badanych księgozbiorach druków obcych i odmienna od panującej w repertuarze wydawniczym hierarchia (według kryteriów ilościowych i jakościowych) poszczególnych grup piśmiennictwa politycznego.

Ze względu na zawartość analizowane księgozbiory szlacheckie można podzielić na dwie zasadnicze grupy:

– księgozbiory z przewagą wydawnictw zagranicznych (biblioteki J. Szembeka, Ł. Opalińskiego, S. Lubienieckiego, A.M. Lubomirskiego, H. Pinocciego, K.T. Drohojowskiego, J. Dzieduszyckiego, J. Stadnickiego i S.K. Bieniewskiego),

– księgozbiory z przewagą poloników (biblioteki S. Sapińskiego, zapewne J. Lorkowskiej, M. Grabskiego, K. Dobińskiego i księgozbiory omówione przez H. Bogdanow).

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że powyższy podział ma charakter umowny, bowiem odnosi się wyłącznie do omawianych księgozbiorów, które z pewnością nie stanowią dostatecznej reprezentacji wszystkich bibliotek szlacheckich badanego okresu. Istniały przecież inwentarze, w których można odnotować wyłącznie pojedyncze pozycje (jak np. inwentarz z 1620 roku, który rejestruje niezidentyfikowaną kronikę polską) oraz pokaźna grupa szlachty, która jak można sądzić książek w ogóle nie posiadała.

Według R. Weissa: „długie inwentarze wymieniające niekiedy przedmioty o minimalnej wartości, żadnym słowem nie wspominają o książce”⁴⁶. Jest to o tyle zrozumiałe, że według K. Dmitruka „wśród magnaterii i bogatej szlachty było 28% analfabetów, wśród średniej szlachty 40%, drobnej 42%”⁴⁷.

Wracając do księgozbiorów omawianych w niniejszej pracy należy zwrócić uwagę na pewną prawidłowość: właściciele bibliotek „pierwszej grupy” wywodzili się w większości z warstwy magnackiej lub środowisk intelektualnych (S. Lubieniecki, H. Pinocci), tworzących elitarny krąg czytelników. Osoby z tego kręgu wyróżniało: wykształcenie (obejmowało studia krajowe i zagraniczne, które znacznie poszerzały zainteresowania i kompetencje czytelnicze) wysoki status społeczno-polityczny i przynależność do elity rządzącej, zamożność (umożliwiająca prywatny import książek).

Właściciele bibliotek „drugiej grupy” byli natomiast przedstawicielami tej warstwy szlachty, której wykształcenie ograniczało się zwykle do odbycia nauki w kolegiach, aktywnej politycznie ale nie obejmującej wyższych urzędów państwowych. Wywodzili się w większości ze szlachty średniej (niekiedy posiadaczami podobnych księgozbiorów byli także magnaci).

Wymienione grupy bibliotek różniły się w pierwszym rzędzie wielkością zbiorów: od kilkunastu, kilkudziesięciu tytułów w przypadku księgozbiorów „drugiej grupy” do kilkuset tytułów w księgozbiorach „pierwszej grupy”.

W większości analizowanych księgozbiorów dominują dzieła historyczne.

Zawartość tematyczna i wielkość działów piśmiennictwa historycznego była odmienna w poszczególnych bibliotekach. I tak np. w księgozbiorach, które służyły jako warsztat pracy intelektualisty, pisarza (S. Lubieniecki, Ł. Opaliński) największą grupę stanowiły dzieła z zakresu historii antycznej i starożytnictwa, przy czym obok dziejów starożytnego Rzymu można znaleźć tutaj antyczną historię powszechną, historię Grecji i Bizancjum. W bibliotekach mężów stanu (J. Sobieski, A.M. Lubomirski) dominowała natomiast historia – dawna i współczesna – krajów europejskich. Duży udział piśmiennictwa poświęconego poszczególnym krajom Europy był charakterystyczny dla bibliotek „pierwszej grupy”. Zgodnie z renesansowymi tradycjami, szczególnym zainteresowaniem darzono Włochy oraz Niderlandy i Francję, gdyż jak stwierdził W. Voisé „Szczególnie popularnym krajem wśród intelektualistów badanego okresu (tj. XVII wieku – przypis mój) była Holandia, oaza tolerancji i swobody poglądów... Atrakcyjność Holandii nie umniejszała dominującego znaczenia Francji, język francuski zaś był panującym językiem artystów, literatów i myślicieli”⁴⁸. Oczywi-

ście w omawianych księgozbiorach można było znaleźć turcica ale, co należy podkreślić, przeważnie pochodzenia zagranicznego.

Ogólnie mówiąc w działach historycznych omawianych bibliotek przeważało piśmiennictwo o charakterze naukowym (nie zabrakło także tytułów z zakresu teorii historii) najwybitniejszych historyków antycznych i nowożytnych – stąd polonika były tu reprezentowane bardzo rzadko.

Gros poloników rejestrowanych przez te księgozbiory dotyczyło historii Rzeczypospolitej. Obejmowały one podstawowy trzon rodzimego piśmiennictwa historycznego w zakresie wszystkich wyróżnionych typów polskiej książki historycznej. Tytuły odnotowane w inwentarzach księgozbiorów znajdują pełne odzwierciedlenie w repertuarze wydawniczym badanego okresu – jeśli chodzi o pozycje wydawane najczęściej, najpopularniejsze – zwłaszcza w przypadku ujęć całościowych i ujęć poszczególnych fragmentów dziejów Rzeczypospolitej. Powyższe stwierdzenia odnoszą się także do zawartości działów historii ojczyzny znajdujących się w księgozbiorach „drugiej grupy”. Piśmiennictwo tego typu stanowiłoby więc płaszczyznę integracji różnych grup szlacheckich, przynajmniej w zakresie doboru lektury historycznej.

W przypadku innych rodzajów piśmiennictwa historycznego w bibliotekach „drugiej grupy” można spotkać prawie wyłącznie wydawnictwa krajowe, przy czym przeważa historia starożytnego Rzymu wobec pojedynczych tytułów z zakresu dziejów powszechnych i europejskich (zwykle turcica).

Kolejny duży dział publikacji politycznych to traktaty polityczne i publicystyka. W księgozbiorach „pierwszej grupy” występowały przede wszystkim traktaty polityczne – poświęcone teorii państwa i społeczeństwa a udział publicystyki był minimalny (ograniczał się do autorów najwybitniejszych takich jak P. Skarga czy S. Starowolski, pozycji których autorem był właściciel biblioteki np. *Polonia defensa* w zbiorach Ł. Opalińskiego, lub tytułów którymi zbieracz był szczególnie zainteresowany np. *Jawnej niewinności manifest* J. Lubomirskiego w księgozbiornie A.M. Lubomirskiego).

Działy traktatów politycznych rejestrowane przez biblioteki omawianego typu charakteryzowały się różnorodnością tematyki, zawierając przy tym klasykę europejskiej myśli politycznej – począwszy od starożytności aż po czasy współczesne.

Znalazły się w nich dzieła reprezentujące zarówno arystotelesowsko-tomistyczną doktrynę w zakresie teorii państwa jak i ideologię absolutną, publikacje nawiązujące do teorii umowy społecznej i dzieła propagujące ideę teokratycznej organizacji państwa. W omawianych księgozbiorach nie zabrakło także pism monarchomachów i utopistów szesnastowiecznych.

Odnośnie metod sprawowania władzy, omawiane księgozbiory – obok najliczniejszych dzieł Tacyta i pokrewnego mu Machiawellego, zakładających konieczność stosowania środków specjalnych, wyjątkowych dla obrony potęgi państwa – zawierały także publikacje zwalczające zasadę tzw. racji stanu.

Podobną wszechstronność można tłumaczyć np. skłonnościami komparatystycznymi właścicieli księgozbiorów czy ich otwartością na różne idee, teorie polityczne. Równocześnie należy pamiętać o tym, że epoka w której księgozbiory powstały to okres kultury erudycyjnej, retorycznej, którą cechowało dążenie do rejestracji wszystkich źródeł z danej dziedziny i świadomy eklektyzm.

Biblioteki tego typu wyróżnia także stosunkowo duża ilość utworów parenetycznych (także autorów krajowych) oraz publikacji poświęconych symbolice, oznakom i gloryfikacji władzy np. nie wymienione dotąd *Idea principis christiano – politico* Diego Saavedra Faxardo księgozbiory H. Pinocciego, A.M. Lubomirskiego i J. Sobieskiego), *Le imprese illustri...* Girolamo Rusceli (biblioteka J. Sobieskiego) czy *Symbola divina et humana pontificum, imperatorem, regum...* J. Typotiusa (księgozbiór A.M. Lubomirskiego).

Tak jak w przypadku dzieł historycznych, księgozbiory „pierwszej grupy” rejestrują pośród poloników przeważnie dzieła najważniejsze, m.in. A.F. Modrzejewskiego, S. Orzechowskiego, Ł. Górnickiego, B. Keckermanna, S. Starowolskiego, Aarona Aleksandra Olizarowskiego autora *De politica hominum societate...* czy A.M. Fredry.

Z polskich tłumaczeń znalazły się tutaj m.in. *Polityka Aristotelesowe...* S. Petrycego i *Polityca pańskie* J. Lipsiusa; natomiast z krajowych wydań dzieł autorów obcych np. *Civilis doctrinae* Eryka Puteanusa.

Wyżej wymienionych autorów polskich można także spotkać w księgozbiorach „drugiej grupy”. Ich prace uzupełniają dzieła autorów starożytnych wydane w kraju oraz nieliczne pozycje zagraniczne, które miały zapewne rekompensować nikłą produkcję wydawniczą krajowych oficyn drukarskich jak np. nowożytnie opracowania myśli politycznej antyku – jedyną książką z tej dziedziny jaka znalazła się w księgozbiorze M. Grabskiego było *Alphabetum politicum: observata politica ad. C. Sueton. Tranquilli...* Amsterdam 1630 lub 1637 J. Jerecote’a. Ogólnie mówiąc występowały tutaj wszystkie rodzaje piśmiennictwa politycznego omawianego typu.

W odróżnieniu od księgozbiorów „pierwszej grupy” w księgozbiorach S. Sapińskiego i M. Grabskiego znalazły się w stosunkowo dużej liczbie druki publicystyczne. W przypadku druków informacyjno-propagandowych, ich liczba kształtuje się różnie w poszczególnych księgozbiorach. Trudno jest określić prawdopodobną ilość piśmiennictwa tego rodzaju w księgozbiorach badanego okresu zważywszy, że w inwentarzach ruchomości podawano zwykle książki o dużej wartości rynkowej, do których druków propagandowych zaliczyć nie można. W częściowo zachowanym inwentarzu Ł. Opalińskiego poza wyjątkami – *Censura candidatorum...* A. Olszowskiego – brakuje tego typu pozycji chociaż chętnie zaopatrywał się np. w tzw. nowiny. Najwięcej tego typu druków rejestrują inwentarze księgozbiorów S. Sapińskiego i N. Grabskiego a z bibliotek „pierwszej grupy” H. Pinocciego (wydawcy „Merkurjusza Polskiego”) i A.M. Lubomirskiego. Spośród utworów propagandowych do najczęściej spotykanych należały pisma antytureckie (w księgozbiorach pierwszej grupy także zagraniczne). Jeśli chodzi o relacje, nowiny itp. charakterystyczne jest to, że obok poloników w bibliotekach „pierwszej grupy” występowały druki obce.

Ostatnią grupę książek jaką należy omówić, stanowią traktaty retoryczne i zbiory mów. Charakter piśmiennictwa tego typu występującego w badanych księgozbiorach potwierdza ogólne prawidłowości określone w niniejszym opracowaniu. Księgozbiory „pierwszej grupy” w przeważającej części zawierały traktaty retoryczne pisarzy antycznych i nowożytnych, które nie miały zazwyczaj krajowych edycji. Podobnie ma się rzecz ze zbiorami sentencji i aforyzmów oraz dzieł z zakresu

epistolografii (najliczniejszą grupę tytułów poświęconych epistolografii zawierała biblioteka H. Pinocciego, co było zapewne związane z funkcją sekretarza królewskiego i dyplomaty jaką pełnił).

Obie, wyróżnione grupy bibliotek posiadały natomiast przynajmniej jeden zbiór mów polskich. W księgozbiorach „drugiej grupy” znalazły się ponadto traktaty retoryczne autorów krajowych oraz co znamienne pojedyncze druki zagraniczne.

Podsumowując należy stwierdzić, że właściciele bibliotek, których można zaliczyć do elitarnego kręgu czytelników nie korzystali raczej z oferty krajowego ruchu wydawniczego zaspokajając swe rzeczywiste lub wyimaginowane potrzeby poznawcze głównie przez lektury obce (okres XVII wieku nie był pod tym względem wyjątkowy na co wskazują m.in. badania A. Żbikowskiej-Migoń)⁴⁹. O charakterze księgozbioru nie decydowała wyłącznie przynależność warstwowa właściciela (obok magnaterii wśród właścicieli księgozbiorów „pierwszej grupy” można znaleźć także przedstawicieli szlachty średniej np. S. Lubieniecki i nobilitowanego mieszczanina H. Pinocciego). Powyższa konstatacja dotyczy także księgozbiorów „drugiej grupy”, których właściciele reprezentują raczej czytelnika masowego.

Innymi słowy przynależność warstwowa czy stanowa (zwraca uwagę obecność w inwentarzach księgozbiorów patrycjatu krakowskiego dzieł najwybitniejszych pisarzy europejskich)⁵⁰ odgrywała mniejszą rolę niż: wykształcenie, kompetencje czytelnicze, predyspozycje intelektualne i indywidualne preferencje czytelnika, związane często z jego twórczością literacką (H. Pinocci) czy funkcjami męża stanu (m.in. S.K. Bieniewski, A.M. Lubomirski, J. Sobieski).

Natomiast płaszczyzną integracji ruchu wydawniczego z księgozbiorami „pierwszej” jak i „drugiej” grupy były charakter piśmiennictwa politycznego epoki tzn. jego typologia tematyczna oraz obecność w badanych księgozbiorach najczęściej wydawanych poloników.

Kolejnym elementem łączącym produkcję wydawniczą ze strukturą tematyczną księgozbiorów była praktyczno-użytkowa funkcja książki politycznej w badanym okresie (wiązało się to z ogólną tendencją epoki, wyrażającą się w przywiązaniu do utylitarnych wartości książki).

Kapitałnym przykładem jest podręczny księgozbiór S.B. Bieniewskiego, z którym właściciel jechał na sejm 1659 roku. Wśród 31 tytułów znalazły się pisma historyczne (dzieje starożytne, europejskie i historia Rzeczypospolitej), traktaty polityczne, zbiory mów i wzory listów. Bieniewski, jeden z twórców ugody hadziackiej, miał się na tym sejmie zajmować problemami kozaczyzny i kościoła greckokatolickiego, co znalazło pełne odzwierciedlenie w jego księgozbiorze.

Z funkcją praktyczno-użytkową łączyła się tutaj funkcja informacyjno-propagandowa książki politycznej (niezwykle istotna w literaturze staropolskiej) umożliwiająca dobrą orientację w sytuacji społeczno-politycznej w skali lokalnej i całego kraju lub poza jego granicami (księgozbiory „pierwszej grupy”).

W przypadku funkcji ideologicznej sytuacja wydaje się bardziej skomplikowana. Analizując produkcję wydawniczą literatury politycznej można wyodrębnić trzy główne nurty piśmiennictwa politycznego, wyróżnione ze względu na stopień akceptacji ideologii szlacheckiej i modelowych rozwiązań ustrojowych państwa.

Pierwszy z nich, reprezentowany m.in. przez twórczość M. Bielskiego, H. Strykowskiego, A. Gwagina, S. Sarnickiego czy Chlebowskiego odnosił się bezkrytycznie do ideologii szlacheckiej, ideowych założeń funkcjonowania państwa i ich praktycznej realizacji.

Drugi nurt reprezentowany był przez takich pisarzy jak S. Orzechowski, J.D. Solikowski, J. Wereszczyński, A.M. Fredro i inni. Aczkolwiek w pełni akceptował urządzenia ustrojowe Rzeczypospolitej, uważając je za idealne ponieważ oparte na prawach i przywilejach szlachty (z naczelną zasadą „złotej wolności” włącznie) traktowanej jako główny podmiot w życiu społeczno-politycznym państwa, to jednak odnosiły się w sposób krytyczny do otaczającej go rzeczywistości. Sprzeczność praktyki z teorią tłumaczono tutaj przede wszystkim zanikiem w świadomości szlachty konieczności istnienia równowagi między prawami jednostki czy warstwy a jej obowiązkami względem państwa, lub demoralizacją stanu szlacheckiego. Ów nurt dążył do socjalizacji szlachty, stworzenia z niej społeczeństwa obywatelskiego, na którym spoczywa pełnia odpowiedzialności za funkcjonowanie państwa (liczba wydań i ich zasięg chronologiczny wskazuje na największą popularność tego nurtu).

Za uszczupleniem prerogatyw stanu szlacheckiego na rzecz wzmocnienia władzy królewskiej wypowiadali się m.in. A. Frycz Modrzewski, M. Kromer, K. Warszawicki, P. Skarga, S. Petrycy, Ł.Górnicki, S. Starowski, J. Ossoliński, A.A. Olizarowski czy S.H. Lubomirski. Wielu z wymienionych pisarzy widziało także potrzebę rozszerzenia kompetencji senatu kosztem izby poselskiej (podobny punkt widzenia reprezentowali także nie wymienieni dotąd W. Goślicki i Stanisław Karnkowski autor *De primatu senatorio Regni Poloniae* z 1593 roku).

Omówione powyżej kierunki polskiej myśli politycznej łączyło – z wyjątkami – przywiązanie do katolicyzmu jako religii panującej państwa, w którym Kościół miałby sprawować nadrzędną rolę (S. Orzechowski, J.D. Solikowski, J. Werszyński, K. Warszawicki, P. Skarga, S. Starowski i inni).

Kolejna płaszczyzna integracji to generalna aprobatą (z wyjątkiem P. Skargi, który był „zdecydowanym zwolennikiem monarchii absolutnej”⁵¹) systemu politycznego Rzeczypospolitej opartego na symbiozie instytucji republikańskich i monarchistycznych oraz oligarchicznych tzn. senatu określanego jako stan pośredni inter majestatem et libertatem.

Nareszcie, wszystkich wymienionych pisarzy łączyło rozpatrywanie problematyki związanej z życiem społeczeństwa w kategoriach moralnych (zgodnie z ujęciem chrześcijańskim cnota odgrywała tutaj ogromną rolę).

Z wcześniejszych rozważań wynika, że w badanych księgozbiorach znalazły się dzieła pisarzy najwybitniejszych lub najpopularniejszych, tworzące kanon literatury politycznej XVI i XVII wieku. Niosły one różne treści ideowe. Jako przykład może posłużyć księgozbiór M. Grabskiego, w którym obok prac S. Orzechowskiego, J.D. Solikowskiego i A.M. Fredry znalazły się dzieła M. Kromera i S. Starowskiego. Nie zabrakło także apologii A. Korycińskiego. Zgodnie z duchem epoki księgozbiór rejestruje także dwa dzieła Tacyty.

Z podobną sytuacją można spotkać się także w księgozbiorach „pierwszej grupy” bogatszych o europejski kanon literatury politycznej. Trudno w tej sytuacji

przesądzać o specjalnych preferencjach ideologicznych poszczególnych właścicieli bibliotek.

I tak np. nie można jednoznacznie wnioskować o szczególnej aprobacie idei mocnej władzy królewskiej na podstawie dużej popularności dzieł J. Lipsiusa, które odbierano w Polsce jako pochwałę władzy autorytarnej (o czym świadczą m.in. słowa Jan Zamoyskiego „Jesteś Wasza Królewska Mość summus, a my członkami nie posesją W. Królewskiej Mości... Nie tak jako Lipsius pisze, który chce, aby wszystka autoritas przy królu zostawała...⁵²”), bowiem te jako klasykę po prostu należało znać niezależnie od osobistych preferencji ideologicznych czytelnika.

Innymi słowy potencjalne funkcje ideologiczne książki politycznej można określić tylko na podstawie szczegółowych badań z zakresu czytelnictwa, wykraczających poza ramy niniejszego opracowania.

Literatura polityczna okresu staropolskiego wypełniała również funkcję poznawczą a także prestiżową.

Wartości poznawcze krajowej literatury politycznej obejmujące wiedzę o polityce, państwie i społeczeństwie mogły być wystarczające tylko dla właścicieli księgozbiorów „drugiej grupy” nie zaspakajały natomiast potrzeb właścicieli księgozbiorów „pierwszej grupy”.

Nie bez znaczenia był tu także czynnik prestiżowy, bowiem wydaje się, że raczej więcej prestiżu przynosiły znajomość i posiadanie literatury obcej aniżeli rodzimej, co można uznać za kwintesencję rozważań nad stosunkiem elitarnego kręgu czytelników do krajowej produkcji wydawniczej w zakresie literatury politycznej.

Przypisy

¹ B. Bieńkowska, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródła do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce” 1989, s. 69-71.

² Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Bieńkowskiej w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Uniwersytetu Warszawskiego w 1989 r. Maszynopis Bibl. IBIłN sygn. 1307.

³ J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1985, s. 152

⁴ C. Hernas, *Literatura Baroku*, Warszawa 1987, s. 20-21.

⁵ M. Koza, *Z księgozbiorów szlacheckich w Wielkopolsce XVII w.*, „Roczniki Historyczne” 1934, s. 179-180.

⁶ K. Schuster, *Biblioteka Łukasza Opalińskiego marszałka nadwornego koronnego (1612-1662)*, Wrocław 1971, s. 180-257.

⁷ J. Tazbir, *Księgozbiór Stanisława Lubienieckiego*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1968, s. 197-223.

⁸ J. Skoczek, *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu*, Lwów 1939, s. 420-425.

⁹ J. Długosz, *Księgozbiór Aleksandra Michała Lubomirskiego w świetle inwentarza z 1678 r.*, „Ze Skarbcza Kultury” 1972, s. 197-223.

¹⁰ P. Buchwald-Pelcowa, *Inwentarz biblioteki Macieja Grabskiego (z zagadnień czytelnictwa w drugiej połowie XVII w.)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1966, s. 318-337.

¹¹ K. Targosz, *Hieronim Pinocci. Studium z dziejów kultury naukowej w Polsce w XVII wieku*, Wrocław 1967.

¹² J.T. Lubomirski, *Katalog książek bibliotek najjaśniejszego, najpotężniejszego króla polskiego z Bożej Łaski, Jana III Sobieskiego, szczęśliwie panującego, spisany w 1689 r.*, Kraków 1879; I. Komasa, *Jan III Sobieski – miłośnik ksiąg*, Wrocław 1982.

¹³ T. Strzembosz, *Jan Strzembosz (1545-1606). Jego rękopis i księgozbiór*, „Roczniki Biblioteczne” 1959, s. 401-423.

¹⁴ *Szkiece z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, s. 128-131.

¹⁵ K. Koza, op. cit., s. 281.

¹⁶ J. Partyka, *Rękopiśmienne księgi szlacheckie – źródła i inspiracje*, (W:) *Staropolska kultura rękopisu*, Warszawa 1990 s. 83-84.

¹⁷ K. Schuster, *O Drohojowskich w związku z inwentarzem książek z 1676 r.*, „Rocznik Zakładu im. Ossolińskich” 1974, s. 69-86; K. Schuster, *O autorstwie rejestru ksiąg z roku 1676 i ich właścicielu Krzysztofie Tomaszu Drohojowskim*, „Ze Skarbca Kultury” 1977, s. 43-62.

¹⁸ W. Jabłońska, *Inwentarze i katalogi biblioteczne w zbiorach rękopiśmiennych Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich*, „Ze Skarbca Kultury” 1969, s. 111-153.

¹⁹ H. Bogdanow, *Literatura społeczno-polityczna jako wyraz zainteresowań szlachty krakowskiej w XVIII wieku*, „Studia o książce” 1973, s. 345-374.

²⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska XV-XVIII wieku t. 12-34*, Kraków 1939; L. Jarzębowski, F. Jurewicz, *Polonika nie umieszczone w Bibliografii Polskiej Estreicherów, wiek XVII. Ze zbiorów Biblioteki Głównej UMK w Toruniu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1969, s. 99-226; *Polonica XVI do XVII wieku nie znane bibliografii Estreicherów ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej*, Zesz. 1-3, Gdańsk 1960-1980; J. Berger-Mayerowa, *Nie znane Estreicherowi „polonica” i „silesiaca” w starodrukach Biblioteki Śląskiej*, z. 1-2, Katowice 1961; H. Sadowska, *Nie znane Estreicherom polonica w zasobie starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Roczniki Biblioteczne” 1958, s. 38; J. Nowak Dłużewski, *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1964; K. Zawadzki, *Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI-XVII wieku*, t. 1-2, Wrocław 1977-1984; *Dramat staropolski: Od początków do powstania sceny narodowej*, Bibliografia, Warszawa 1965; J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970; *Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*, t. 2-3, Warszawa 1964-1965.

²¹ M. Czarnowska: *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501-1965*, Warszawa 1967.

²² Przy analizie treści druków polskich były pomocne: *Literatura polska*, Red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1984; *Historia nauki polskiej*, t. 1-2 i 6, Red. B. Suchodolski, Wrocław 1970; *Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, Oprac. Z. Ogonowski, t. 2, Warszawa 1979; C. Hernas, *Barok*, Warszawa 1979.

Do analizy dzieł autorów europejskich wykorzystano opracowania: *Wielka literatura powszechna*, Warszawa 1931; K. Grzybowski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa 1967; W. Voisé, *Myśl społeczna XVII wieku*, Warszawa 1970, K. Morawski, *Zarys literatury rzymskiej*, Kraków 1922; T. Sinko, *Literatura grecka*, Kraków 1932.

²³ Z. Staniszewski, *Estetyka polskiego druku książkowego XVIII wieku*, „Ze Skarbca Kultury” 1960, s. 150.

²⁴ J.W. Zawisza, *Panegiryczny druk okolicznościowy epoki stanisławowskiej*, Wrocław 1980, s. 116.

²⁵ *Historia nauki polskiej*, t. 3, Wrocław 1970, s. 163.

²⁶ W. Jabłońska, op. cit., s. 123-125.

²⁷ P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 330

²⁸ H. Olszewski, *Myśli o państwie Samuela Pufendorfa*, (W:) *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1989, s. 116-136.

²⁹ K. Schuster, *Biblioteka Łukasza Opalińskiego...* s. 19-20.

³⁰ W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976, s. 152.

- ³¹ H. Bogdanow, op. cit. s. 352.
- ³² R. Montusiewicz, *Kultura retoryczna kolegów w XVII i połowie XVIII wieku. Rekonesans materia-
łowy*, (W:) *Retoryka a literatura*, Wrocław 1984, s. 196.
- ³³ B. Nadolski, *Wymowa XVII wieku*, (W:) *Barok*, Warszawa 1987, s. 339.
- ³⁴ M.B. Topolska: *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*,
Wrocław 1984, s. 27.
- ³⁵ A. Żbikowska-Migoń, *Książka naukowa w kulturze polskiego oświecenia*, Warszawa Wrocław 1977,
s. 59.
- ³⁶ J. Tazbir, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 58-59.
- ³⁷ J.A. Gierowski, *Historia Polski 1505-1764*, Warszawa 1982, s. 109-131.
- ³⁸ K. Schuster, *Biblioteka Łukasza Opalińskiego...*, s. 102.
- ³⁹ S. Grzeszczuk, *Renesans*, (W:) *Okresy literackie*, Warszawa 1983, s. 56-57.
- ⁴⁰ Oferta księgarska J.Ch. Laurera zamieszczona była przy: Mercator Bernard „Nucleus catecheticus
continens brevi compendio doctrinam fidei... erutus”, Coloniae 1692, BUW 4g. 11.9.15.
- ⁴¹ Gdańsk 1697.
- ⁴² W. Łoziński, *Leopolitana*, „Kwartalnik historyczny” 1890, s. 454-455.
- ⁴³ Ł. Kurdybacha, *Księgarnia Ignacego Antoniego Hebanowskiego we Lwowie 1704-1715* (W:) *Pisma
Wybrane*, t. 3, Warszawa 1976, s. 89-124.
- ⁴⁴ A. Lewicka Kamińska, *Inwentarz księgarni Andrzeja Cichończyka w Jarosławiu z r. 1621*, „Roczniki
Biblioteczne” 1961, s. 253-299.
- ⁴⁵ R. Żurkowa, *Księgarnia Adama Krypuszowica*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w
Krakowie” 1989, s. 41-60.
- ⁴⁶ R. Weiss, *Wielkopolski dworek szlachecki i jego otoczenie w drugiej połowie XVII wieku (1665-
1666)*, „Roczniki Historyczne” 1934, s. 92.
- ⁴⁷ K. Dmitruk, *Sytuacje komunikacyjne w kulturze literackiej dawnej Polski*, (W:) *Z dziejów życia
literackiego w Polsce XVI i XVII*, Wrocław 1980, s. 34.
- ⁴⁸ W. Voisé, *Mysł społeczna...* s. 40.
- ⁴⁹ A. Żbikowska-Migoń, op. cit., s. 148.
- ⁵⁰ R. Żurkowa, *Literatura polityczna w księgozbiorach mieszczan krakowskich XVII w.*, „Studia o
Książce” 1977, s. 63-83.
- ⁵¹ W. Czapliński, *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa 1966, s. 71.
- ⁵² Tamże, s. 78.